

Mirosław Szumiło
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Instytut Pamięci Narodowej

ŻYDZI W RUCHU KOMUNISTYCZNYM W II RZECZYPOSPOLITEJ 1918–1938 – ZARYS PROBLEMU

W związku z utrzymywaniem się stereotypu „żydokomuny” problem udziału Żydów w ruchu komunistycznym w międzywojennej Polsce wywołuje wciąż wiele emocji. Choć poruszano ten temat wielokrotnie w literaturze historycznej, nie pojawiło się dotąd wyczerpujące i obiektywne opracowanie dotyczące obecności działaczy narodowości żydowskiej w szeregach Komunistycznej Partii Polski (KPP) i organizacji z nią powiązanych¹.

Celem niniejszego tekstu jest podsumowanie dotychczasowego stanu wiedzy na temat żydowskich komunistów w Polsce. Opiera się on głównie na literaturze przedmiotu, w szczególności na publikacjach Henryka Cimka na temat liczebności Żydów w polskim ruchu komunistycznym² i pionierskiej pracy socjologa Jaffa Schatza, analizującej kwestię ich motywacji i tożsamości narodowej³. Uzupełnie-

¹ Pierwszą próbę całościowego spojrzenia podjął socjolog Paweł Śpiewak w swojej pracy popularnonaukowej *Żydokomuna. Interpretacje historyczne* (Warszawa 2012), jego książka jednakże została krytycznie oceniona przez recenzentów, zarzucających mu błędy warsztatowe oraz wiele uproszczeń.

² H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011; *idem*, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce w latach 1918–1937*, „Polityka i Społeczeństwo” 2012, nr 9.

³ J. Schatz, *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Berkeley 1991.

niem literatury są wyniki moich własnych badań nad zbiorowością 46 Żydów i osób żydowskiego pochodzenia, należących do elity partii komunistycznej w Polsce.

Artykuł przedstawia kolejno udział Żydów w ruchu rewolucyjnym w Rosji (szczególnie na ziemiach polskich) przed I wojną światową, strukturę społeczną ludności żydowskiej w Polsce, drogę grup rozłamowych z żydowskich partii lewicowych do Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, postawę żydowskich radykałów wobec agresji bolszewickiej na Polskę w 1920 r., liczebność Żydów w polskim ruchu komunistycznym, ich tożsamość oraz motywy akcesu do tego ruchu.

Geneza – Żydzi w ruchu rewolucyjnym w Rosji

Żydzi byli aktywni w polskim i rosyjskim ruchu rewolucyjnym od początku jego istnienia. Już w pierwszych grupach i organizacjach socjalistycznych działających w zaborze rosyjskim (Królestwie Polskim i na tzw. Ziemiach Zabrzanych) uczestniczyło wielu Polaków żydowskiego pochodzenia. Tak było w przypadku Socjalno-Rewolucyjnego Związku Polaków (1878–1879), tzw. Wielkiego Proletariatu (Międzynarodowa Partia Socjalno-Rewolucyjna „Proletariat” – 1882–1885), II Proletariatu (Polska Partia Socjalno-Rewolucyjna „Proletariat” – 1887–1892) oraz Związku Robotników Polskich (1889–1892). Pochodzili oni w większości ze spolonizowanych rodzin mieszczańskich i inteligentkich⁴.

W 1892 r. z połączenia kilku mniejszych organizacji socjalistycznych powstała Polska Partia Socjalistyczna (PPS), łącząca w swoim programie hasła marksistowskie (obalenie ustroju kapitalistycznego) z dążeniem do niepodległości Polski. Wśród jej założycieli byli także działacze żydowskiego pochodzenia: Stanisław Mendelson i Feliks Perl. Już rok później powstała Żydowska Organizacja PPS, skupiająca robotników i rzemieślników mówiących po żydowsku⁵. W 1906 r. Żydzi stanowili 25 proc. wszystkich członków PPS w Warszawie oraz od 25 do 33 proc. w kilku innych miastach Królestwa Polskiego: Pabianicach, Siedlcach, Płocku, Kaliszu, Częstochowie i Kielcach⁶.

⁴ H. Piasecki, *Żydowska Organizacja PPS 1893–1907*, Wrocław 1978, s. 13–14.

⁵ *Ibidem*; T. Weeks, *From Assimilation to Antisemitism. The „Jewish Question” in Poland 1850–1914*, DeKalb 2006, s. 116–119.

⁶ A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa 1965, s. 41–42, 456, 460, 464, 509–512.

W listopadzie 1906 r. doszło do rozłamu w szeregach Polskiej Partii Socjalistycznej. Część działaczy odrzucająca plany antyrosyjskiego powstania narodowego, prezentowane przez Józefa Piłsudskiego i jego towarzyszy (tzw. PPS-Frakcję Rewolucyjną), utworzyła PPS-Lewicę. Ugrupowanie to dążyło przede wszystkim do zwycięstwa rewolucji w Rosji, pomijając w swoim programie postulat niepodległości Polski. W składzie PPS-Lewicy znalazła się większość członków Żydowskiej Organizacji PPS⁷, a w jej kierownictwie zasiadali liczni Żydzi, m.in.: Feliks Kon, Feliks Sachs, Bernard Szapiro, Maksymilian Horwitz-Walecki.

W 1893 r. część byłych działaczy Związku Robotników Polskich i II Proletariatu, niepopierająca postulatów narodowych zawartych w programie PPS, utworzyła Socjaldemokrację Królestwa Polskiego (od 1900 r. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy – SDKPiL). Partia ta wrogo odnosiła się do polskich dążeń niepodległościowych i usiłowała doprowadzić do wybuchu internacjonalistycznej rewolucji robotniczej oraz wprowadzenia rządów proletariatu. Opowiadała się za polską autonomiczną republiką w ramach socjalistycznej federacji rosyjskiej⁸. Nie wiadomo, ilu Żydów znajdowało się w szeregach SDKPiL. Jaff Schatz wymienia nazwiska dziesięciu czołowych przywódców tego ugrupowania, którzy odegrali znaczącą rolę w historii Polski, Związku Sowieckiego i międzynarodowego ruchu robotniczego⁹. Wśród nich było sześciu żydowskich inteligentów: Jakub Firstenberg (Hanecki), Leon Jogiches (Tyszka), Róża Luxemburg, Karol Sobelson (Radek), Józef Unszlicht, Adolf Warszawski (Warski)¹⁰. Od 1906 r. SDKPiL była autonomiczną częścią Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR), założonej w 1898 r. W kierownictwie tej ostatniej również znaleźli się Żydzi. Czterech na dziewięciu delegatów na I Zjeździe SDPRR było Żydami¹¹.

W 1897 r. powstała pierwsza rewolucyjna partia żydowska w Cesarstwie Rosyjskim: Powszechny Żydowski Związek Robotniczy (Algemeyner Yidisher Arbeter

⁷ *Ibidem*, s. 264.

⁸ P. Wróbel, *Failed Integration. Jews and the Beginning of the Communist Movement in Poland*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2011, nr 24, s. 195.

⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 76.

¹⁰ Schatz pisze o siedmiu żydowskich inteligentach w grupie przywódczej SDKPiL, ponieważ prawdopodobnie do tego grona omyłkowo zaliczył Juliana Leszczyńskiego-Leńskiego.

¹¹ A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, Warszawa 2004, s. 36.

Bund in Litah, Poyln un Rusland). Bund walczył o autonomię narodowo-kulturalną dla Żydów w przyszłej demokratycznej Rosji. W okresie największego rozwoju w czasie rewolucji 1905 r. liczył 33 tys. członków na terenie całego imperium rosyjskiego, w tym 16 tys. na obszarze Królestwa Polskiego, ziem litewskich i białoruskich¹². W tym samym czasie SDPRR miała ich tylko 8,5 tys. Od 1906 r. Bund był jej autonomiczną sekcją¹³.

Na kongresie Bundu w Zurichu w końcu 1905 r. przyjęto rezolucję przeciwstawiającą się postulatowi niepodległości Polski. Uznano, że takie żądanie odwraca uwagę robotników od zasadniczych celów, jakim jest obalenie caratu, wolność klasy robotniczej i autonomia kulturowa dla Żydów. Przeciwstawiono się także pomysłowi powołania odrębnego parlamentu dla Królestwa Polskiego w ramach Rosji¹⁴.

W 1905 r. na terenie Rosji powstała Syjonistyczno-Socjalistyczna Partia Robotnicza (Syjonistisz-Socjalistisze Arbeter-Partaj), a rok później – Żydowski Socjaldemokratyczny Związek Robotniczy „Poalej Syjon” – Robotnicy Syjonu (Jidisze Socjaldemokratisze Arbeter-Partaj „Poalej Cyjon”). Partie te łączyły hasła syjonistyczne z marksistowskim programem rewolucyjnym. Również 1906 r. rozpoczęła swoją działalność Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza (tzw. sejmiszi). Jej program stanowił syntezę żydowskich idei narodowych i socjalistycznych. Nie miał charakteru marksistowskiego. W czerwcu 1917 r. z połączenia syjonistów-socjalistów oraz sejmistów powstała Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza Zjednoczeni (Fareynikte Yidishe Sotsialistishe Arbeter-Partey)¹⁵.

Żydzi byli bardzo aktywni i widoczni w ogólnorosyjskim i międzynarodowym ruchu rewolucyjnym. Na V Zjeździe SDPRR w 1907 r. wśród 336 delegatów według ankiet personalnych znajdowało się: 119 Rosjan, 98 Żydów (w tym bundowcy), 38 Polaków, 31 Gruzinów, 30 Łotyszów¹⁶. W rzeczywistości działacze pochodzenia żydowskiego było więcej, gdyż nie wszyscy z nich przyznawali się w ankietach do swoich korzeni. Byli oni także widoczni w kierownictwie partii socjalistów-rewolucjonistów (eserów). Według Geralda Sorina w 1903 r. połowę wszyst-

¹² H. Piasecki, *Żydowska Organizacja...*, s. 229–230.

¹³ A. Lustiger, *Czerwona księga...*, s. 34, 39.

¹⁴ J. Zimmerman, *Poles, Jews and the Politics of Nationality. The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia 1892–1914*, Wisconsin 2004, s. 208.

¹⁵ A. Lustiger, *Czerwona księga...*, s. 43–45.

¹⁶ В.И. Ленин, *Собрание сочинений В.И. Ленина*, vol. 12: РСДРП, Москва 1947, s. 477.

kich rewolucjonistów w Rosji stanowili Żydzi¹⁷. Większość z nich miała głębokie poczucie tożsamości żydowskiej i nie dostrzegała konfliktu między judaizmem a radykalizmem¹⁸.

W pierwszym okresie po rewolucji 1917 r. Żydzi odgrywali w partii bolszewickiej i w aparacie władzy sowieckiej rolę nieproporcjonalnie wielką w stosunku do liczby obywateli żydowskich w Rosji. Było ich również niewspółmiernie dużo wśród komunistów węgierskich, niemieckich i austriackich w okresie wstrząsów rewolucyjnych w latach 1918–1923 oraz w aparacie Międzynarodówki Komunistycznej¹⁹. Symbolicznym jest fakt, iż przewodniczącym Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego był Jakow Swierdłow, zaś organizatorem Armii Czerwonej – Lew Trocki²⁰. W 1918 r. w ramach RKP(b) utworzono tzw. Jewsekcję (sekcję żydowską), której zadaniem było rozpalenie płomienia rewolucji w masach żydowskich²¹. Większość czynnych członków Bundu również sympatyzowała z bolszewikami. W kwietniu 1920 r. na konferencji w Homlu nastąpił rozłam. Radykalna większość utworzyła Komunistyczny Bund (Kombund), który został rozwiązany w 1921 r. Byli działacze Bundu tworzyli następnie kadry Jewsekcji²². Także lewe skrzydło partii Poalej Syjon popierało czynnie bolszewików. W sierpniu 1919 r. doszło w tym ugrupowaniu do rozłamu, a w jego efekcie powstała Żydowska Partia Komunistyczna Poalej Cjon (tzw. jewkapiści)²³, która została włączona do RKP(b) w 1922 r.

Istotne znaczenie dla kształtowania się stereotypu „żydokomuny” w Polsce miał fakt, iż na wysokich stanowiskach w aparacie partii bolszewickiej oraz w sowieckiej administracji znalazło się wielu żydowskich komunistów pochodzących z ziem polskich, np. Karol Radek i Józef Unszlicht²⁴.

¹⁷ G. Sorin, *The Prophetic Minority: American Jewish Immigrant Radicals 1820–1920*, Bloomington 1985, s. 28. O roli Żydów w światowym ruchu socjalistycznym pisał m.in. Robert Wistrich, zob. *idem*, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, London 1976, s. 1–22.

¹⁸ N. Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917*, t. 1, New York–London 1988, s. 4–5.

¹⁹ R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 120.

²⁰ S. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York 1975, s. 169.

²¹ N. Levin, *The Jews in the Soviet Union...*, s. 57.

²² *Ibidem*, s. 64–65.

²³ Z.Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU 1917–1930*, Princeton 1972, s. 216.

²⁴ J.B. de Weydenthal, *The Communists of Poland. An Historical Outline*, Stanford 1978, s. 5.

KPRP i żydowskie partie radykalnej lewicy po 1918 r.

Zimą, 16 grudnia 1918 r. z połączenia SDKPiL i PPS-Lewicy powstała w Warszawie Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP). W 1919 r. miała ona ok. 10 tys. członków oraz bliżej nieokreśloną liczbę sympatyków. Nie wiadomo, ilu było wśród nich Żydów w tym okresie. Musieli oni jednak stanowić na tyle dużą grupę, że już na początku 1919 r. zorganizowano w partii odrębny Wydział Żydowski, który kierował propagandą i agitacją wśród proletariatu żydowskiego. Początkowo jego aktywność koncentrowała się głównie na terenie żydowskiej dzielnicy Muranów w Warszawie, jednak w maju 1921 r. objął on już 29 miast na terenie Polski centralnej i wschodniej²⁵. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski ze względu na swój antypaństwowy i wywrotowy charakter szybko została zdelegalizowana.

Związek Młodzieży Komunistycznej, utworzony w grudniu 1918 r., początkowo działał tylko w Warszawie i liczył zaledwie kilkudziesięciu członków, przeważnie uczniów i studentów. W 1919 r. powstały następne koła młodzieży komunistycznej w innych miastach, a najsilniejszą z nich była łódzka „Młoda Komuna”. Dopiero w marcu 1922 r. z połączenia tych kół uformował się Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce jako trwała organizacja ogólnokrajowa. Według różnych danych liczył on od 600 do 1100 członków²⁶.

W tym czasie pod wpływem rewolucji rosyjskiej żydowskie partie robotnicze i socjalistyczne działające na terenie Polski ewoluowały coraz bardziej na lewo, zbliżając się do komunizmu. Już w listopadzie 1918 r. grupa 180 członków lewego skrzydła Poalej Syjon w Warszawie wystąpiła z partii i przeszła do KPRP²⁷. Latem 1920 r. podczas zjazdu w Wiedniu doszło do rozłamu. Zwolennicy wstąpienia partii do Międzynarodówki Komunistycznej utworzyli Poalej Syjon-Lewicę, a ich przeciwnicy – Poalej Syjon-Prawicę. Komintern nie dał zgody na akces Poalej Syjon-Lewicy, ponieważ jej kierownictwo odmówiło samorozwiązania się i wstąpienia członków partii do KPRP. W tej sytuacji jesienią 1921 r. frakcja komunistyczna wystąpiła z Poalej Syjon-Lewicy, przyłączając się do KPRP. Podobną ewolucję przechodzili członkowie Żydowskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej Zjednoczeni, tzw. Ferajnigte

²⁵ P. Wróbel, *Failed Integration...*, s. 204–205.

²⁶ L. Krzemień, *Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce. Pierwsze dziesięciolecie (1918–1928)*, Warszawa 1972, s. 16–65.

²⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), BSK PZPR, 237/XXIII-429, Akta personalne Szymona Zachariasza, Kwestionariusz osobowy, 14 VII 1944 r., k. 8.

(do 1918 r. Syjoniści-Socjaliści). W 1919 r. zaczęła się krystalizować współpracująca z komunistami frakcja lewicowa, która w 1921 r. połączyła się z KPRP²⁸.

Bund opowiadał się początkowo za niepodległością Polski, żądając autonomii kulturalnej dla Żydów. Jednak już w grudniu 1918 r. utworzyło się w partii lewe, radykalne skrzydło, które w kwietniu 1919 r. uzyskało przewagę w kierownictwie i przeforsowało rezolucję domagającą się przejęcia całej władzy przez rady robotnicze i ustanowienia w Polsce dyktatury proletariatu. Na zjeździe w kwietniu 1920 r. Bund połączył się z Żydowską Socjal-Demokratyczną Partią Galicji. W tym czasie liczył 9,5 tys. członków i przyjął uchwałę o wstąpieniu do Międzynarodówki Komunistycznej. Obradujący w lipcu i sierpniu 1920 r. II Kongres Kominternu określił 21 warunków przystąpienia do tej organizacji. Niektóre z nich zostały zakwestionowane przez część kierownictwa Bundu, w związku z czym sprawę akcesu odłożono w czasie. Bundowcy sprzeciwiali się przede wszystkim zasadzie, według której na terenie jednego państwa mogła istnieć tylko jedna partia wchodząca do Międzynarodówki. Chcieli zachować niezależność od KPRP i narodowy, żydowski charakter swej organizacji. Bund podzielił się wewnątrz na trzy frakcje. Ostatecznie w grudniu 1921 r. większość delegatów na zjazd nie zgodziła się na przystąpienie do Kominternu na zasadzie 21 warunków. Wtedy prokomunistyczni działacze zorganizowali własne ugrupowanie, czyli Żydowski Komunistyczny Związek Robotniczy w Polsce – Kombund, skupiający ok. 20 proc. stanu organizacyjnego Bundu (według różnych szacunków od 2000 do 3500 członków). W lutym 1923 r. Kombund połączył się z KPRP²⁹.

Radykalizacja miała miejsce również w organizacji młodzieżowej Bundu – Socjalistycznej Organizacji Młodzieży Przyszłość (Socjaldemokratisze Jugnt-Bund Cukunft). 22 maja 1920 r. na swoim II Zjeździe Cukunft podjął decyzję o przystąpieniu do Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży, czemu sprzeciwił się Bund. Doprowadziło to do rozłamu, w wyniku którego w lutym 1922 r. powstał Komcukunft liczący ok. 3 tys. członków. Dwa miesiące później przystąpił on do Związku Młodzieży Komunistycznej³⁰.

²⁸ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 30–31.

²⁹ G. Iwański, *Żydowski Komunistyczny Związek Robotniczy Kombund w Polsce 1921–1923*, „Z Pola Walki” 1974, nr 4, s. 43–76; P. Wróbel, *Failed Integration...*, s. 209–211.

³⁰ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 33; M. Kozłowska, *Świetlana przyszłość? Żydowski Związek Młodzieżowy Cukunft wobec wyzwań międzywojennej Polski*, Kraków–Budapeszt 2016, s. 88–89.

Żydowscy radykałowie wobec agresji bolszewickiej w 1920 r.

Radykalizacja wspomnianych partii miała duży wpływ na postawę części ludności żydowskiej wobec najazdu bolszewików na Polskę w 1920 r., co z kolei w dużym stopniu wpłynęło na ukształtowanie się stereotypu „żydokomuny”.

W szeregach Armii Czerwonej znajdowała się spora grupa Żydów. Obradujące w Charkowie w czerwcu 1920 r. Biuro Polityczne Żydowskiej Partii Komunistycznej Poalej Cjon zdecydowało o skierowaniu 10 proc. swego składu osobowego na front przeciwko Polakom. W ważniejszych miastach na Ukrainie otwierano punkty werbunkowe dla Żydów ochotników chcących walczyć z Polską³¹.

W dniu 2 sierpnia 1920 r. w zdobytym przez bolszewików Białymstoku zainstalował się Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski (TKRP), który miał przejąć władzę administracyjną i polityczną na zajmowanych obszarach Polski. W jego ścisłym składzie znalazło się trzech Polaków – Julian Marchlewski, Feliks Dzierżyński, Edward Próchniak – oraz dwóch Żydów – Feliks Kon i Józef Unszlicht. Poparcie społeczne dla tego marionetkowego tworu było znikome. Na pierwszym wieceu w Białymstoku zebrano zaledwie 1,5 tys. osób, głównie żydowskich robotników i handlarzy³². Z relacji i dokumentów wynika, że wkraczające na ziemie polskie oddziały Armii Czerwonej były najczęściej witane przez młodych żydowskich radykałów z przypiętymi czerwonymi kokardami³³.

W pierwszej połowie sierpnia na zajętych obszarach Podlasia i Mazowsza komisarze polityczni przy oddziałach Armii Czerwonej organizowali komitety rewolucyjne w powiatach, miastach i gminach (rewkomy), złożone z przedstawicieli miejscowej ludności. Na terenach wiejskich wchodził do nich głównie robotnicy rolni i biedni chłopi, a w miastach i miasteczkach – miejscowi Żydzi. Karol Radek po przyjeździe do byłego miasta gubernialnego Siedlce stwierdził, że oprócz Żydów nie ma tam kandydatów do pracy w rewkomach. Członek TKRP Feliks Kon uskarżał się, że wiele komitetów obsadzili sami „Żydzi-sklepikarze”³⁴. Tak było

³¹ K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013, s. 114.

³² И. Костюшко, *Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг.*, Москва 2005, s. 13–14.

³³ D. Magier, *Kolaboracja z bolszewikami w regionie białkopodlaskim w sierpniu 1920 roku – skala, motywy, konsekwencje* [w:] *Wobec komunizmu. Materiały z sesji naukowej pt. „Lubelskie i południowe Podlasie wobec komunizmu 1918–1989”*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2006, s. 22.

³⁴ И. Костюшко, *Польское бюро...*, s. 17, 25; O. Budnitskii, *Russian Jews between the Reds and the Whites 1917–1921*, Philadelphia 2012, s. 389–391.

np. w Suchowoli i Brańsku, gdzie odezwy rewkomów ukazywały się jednocześnie w języku polskim i w jidysz³⁵.

Do sowieckich komisarzy garnęło się sporo żydowskiej młodzieży, która zaciągała się do szeregów Armii Czerwonej, tworząc w niej nawet niewielkie, własne oddziały. Jednym z nich był założony przez żydowskich komunistów tzw. Legion Żydowski w Sokołowie Podlaskim. Większość jego ochotników zginęła podczas odwrotu wojsk bolszewickich przez Bug w okolicach Brześcia³⁶. Ustalono, że tylko w osiemnastu miejscowościach na wschód od Wisły 1193 młodych Żydów zgłosiło się ochotniczo do Armii Czerwonej³⁷. Rewkomy tworzyły również milicję ludową, w której obok polskich i żydowskich komunistów znaleźli się także członkowie żydowskich partii robotniczych: Bundu, Poalej Syjon i Ferajnigte³⁸.

W źródłach często pojawiają się informacje o probolszewickim zaangażowaniu zradykalizowanych członków lokalnych organizacji Poalej Syjon, Bundu i Cukunftu. Prowizoryczne lewicowe kierownictwo partii Poalej Syjon z Saulem Amsterdamem (Gustawem Henrykowskim) i Aronem Lewartowskim na czele usunęło z partii zwolenników Kongresu Syjonistycznego i opowiedziało się za poparciem rewkomów utworzonych na terenach zajętych przez Armię Czerwoną³⁹. Inaczej postąpił Komitet Centralny Bundu, który do wszystkich organizacji terenowych znajdujących się na obszarze zajętych przez Armię Czerwoną rozesłał zalecenie, aby „rozвивać aktywną działalność, ale nie uczestniczyć w organach władzy tworzonych przez komunistów”⁴⁰. W praktyce jednak członkowie terenowych organizacji Bundu podejmowali decyzje indywidualnie i wielu z nich wstąpiło do rewkomów. 8 lipca Henryk Ehrlich podczas przemówienia w warszawskiej radzie miejskiej opowiedział się za natychmiastowym podjęciem polsko-bolszewickich rokowań pokojowych i zakończeniem wojny. Zostało

³⁵ K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad...*, s. 137.

³⁶ P. Borek, *Postawa społeczeństwa południowego Podlasia wobec kontrofensywy znad Wieprza w sierpniu 1920 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2010, t. 8, s. 64–65.

³⁷ W.W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland 1914–1920*, Cambridge 2018, s. 379.

³⁸ *Ibidem*, s. 414, 424, 446, 455; J. Szczepański, *Społeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000, s. 324–325, 332.

³⁹ L. Gamska, *Lewica żydowskich partii socjalistycznych wobec III Międzynarodówki i KPRP (1918–1923)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1997, nr 1, s. 63.

⁴⁰ S. Bergman, *Bund a niepodległość Polski [w:] Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000, s. 113.

to odebrane w społeczeństwie polskim jako stanowisko prosowieckie i zdrada interesów Polski. Władze państwowe przejściowo zdelegalizowały Bund, aresztowano działaczy i zamknięto lokale partyjne⁴¹.

Z dotychczasowych badań wynika, że w miejscowościach zajmowanych przez Armię Czerwoną zamożniejsi Żydzi zdecydowanie opowiadali się po stronie polskiej, większość natomiast zajęła postawę wyczekującą, chcąc po prostu przeczekać i przeżyć. Bolszewików popierała z reguły radykalna młodzież żydowska i ludzie bez wykształcenia. Ich aktywność była na tyle demonstracyjna i widoczna, że w społeczeństwie polskim utrwalił się obraz „Żydów-bolszewików”⁴².

Liczebność Żydów w polskim ruchu komunistycznym

Gdy mówi się o żydowskim udziale w ruchu komunistycznym, duże zainteresowanie i emocje wywołuje zawsze statystyka, jednak dane dotyczące liczebności Żydów w KPP obejmują tylko niektóre lata. Według sprawozdania KC KPP w 1930 r. Żydzi stanowili 35 proc. wszystkich członków partii na terenach centralnej i zachodniej Polski⁴³. Natomiast według zachowanych danych z lat 1931–1935 ich odsetek w szeregach tej partii wahał się od 22 do 30 proc.⁴⁴ Nie ulega zatem wątpliwości, że w ruchu komunistycznym Żydzi stanowili wyraźną nadreprezentację względem ich procentowego udziału w społeczeństwie II Rzeczypospolitej. Według spisu powszechnego z 1921 r. w Polsce żyło bowiem ponad 2845 tys. osób wyznania mojżeszowego (10,5 proc. całej populacji)⁴⁵.

Jeszcze bardziej fragmentaryczne są informacje dotyczące działających na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej autonomicznych partii wchodzących w skład KPRP/KPP: Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi (KPZB) i Komunistycznej

⁴¹ A. Gontarek, *Ogólnożydowski Związek Robotniczy „Bund” w Mińsku Mazowieckim w II RP – ocena stanu organizacyjnego, struktur partyjnych i wpływów*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2014, nr 22, s. 41; G. Pickhan, *Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 2017, s. 90.

⁴² A. Gontarek, *Postawy żydowskich mieszkańców Mińska Mazowieckiego i Kałuszyna wobec wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, nr 2, s. 70; K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad...*, s. 138.

⁴³ J. Auerbach, *Niektóre zagadnienia działalności KPP w środowisku żydowskim w latach kryzysu 1929–1932*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1965, nr 55, s. 42.

⁴⁴ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 35.

⁴⁵ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963, s. 27.

Partii Zachodniej Ukrainy (KPZU). Wiadomo jedynie, że w 1924 r. w szeregach KPZB było ok. 75–80 proc. Białorusinów, 18–20 proc. Żydów i zaledwie 2–4 proc. Polaków. W KPZU w tym czasie Ukraińcy stanowili 78 proc., Żydzi – 13,3 proc., Polacy – 8,7 proc.⁴⁶

Występowały przy tym duże dysproporcje regionalne. W niektórych organizacjach okręgowych Żydzi stanowili większość. Ich udział w Komitecie Okręgowym Lublin sięgnął w 1925 r. aż 82 proc., by w 1928 r. spaść do 58 proc. Natomiast w Komitecie Okręgowym Siedlce w 1928 r. wynosił 55,5 proc.⁴⁷ W Warszawie Żydzi w 1930 r. stanowili 44 proc. członków KPP, a w 1937 r. nawet 65 proc.⁴⁸ W 1930 r. w Lublinie odsetek Żydów w partii sięgał 60 proc., a w małych miasteczkach był jeszcze wyższy⁴⁹.

Charakterystycznym jest fakt, iż odsetek Żydów był wyraźnie większy wśród członków młodzieżowej przybudówki KPP, czyli w Związku Młodzieży Komunistycznej (ZMK, od 1930 r. występował pod nazwą: Komunistyczny Związek Młodzieży Polski – KZMP). W jego skład wchodziły także autonomiczne organizacje – Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Białorusi (KZMZB) i Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Ukrainy (KZMZU).

W 1926 r. cały ZMK w Polsce liczył ok. 3700 członków. W jego składzie znajdowało się 43 proc. Żydów, 27 proc. Polaków, 20 proc. Białorusinów i 10 proc. Ukraińców⁵⁰. W latach 1928–1933 procent młodzieży żydowskiej w tej organizacji wahał się, sięgając w szczytowym momencie 50,7 proc. (1930 r.), by następnie spaść do 32 proc. Przez większość tego okresu Żydzi stanowili najlicniejszą grupę narodowościową w KZMP. Procent Polaków wahał się w granicach od 19,2 do 34,5 proc. Resztę członków (od 28 do 35 proc.) stanowili Ukraińcy i Białorusini oraz nieliczni Niemcy⁵¹.

⁴⁶ H. Cimek, *Mniejszości narodowe...*, s. 64–65.

⁴⁷ E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*, Lublin 1993, s. 83–86.

⁴⁸ J. Schatz, *Jews and the Communist Movement in Interwar Poland* [w:] *Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism* („Studies in Contemporary Jewry”, t. 20), red. J. Frankel, Oxford 2004, s. 20.

⁴⁹ AAN, KC KPP, 158/VII-5, Sprawozdanie KC KPP za okres od IV Zjazdu, s. 3–4.

⁵⁰ H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, s. 66.

⁵¹ *Ibidem*, s. 150.

Warto zauważyć, że na terenie ziem wschodnich II Rzeczypospolitej (dzisiejszej zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy), gdzie Polacy stanowili dwu lub trzykrotnie większy odsetek ludności aniżeli Żydzi, w szeregach komunistycznych organizacji młodzieżowych widać zupełnie inne proporcje. W 1933 r. według statystyk wewnętrznych KZMZB liczył 3100 członków, w tym 2100 Białorusinów, 450 Ukraińców, 450 Żydów i zaledwie 100 Polaków. KZMZU skupiał wówczas 3400 członków, a wśród nich 2750 Ukraińców, 550 Żydów i 100 Polaków⁵².

Zdecydowana dominacja Żydów występowała w Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR), która w 1932 r. liczyła 6 tys. członków, z których 90 proc. było Żydami. W 1936 r. odsetek ten utrzymywał się nadal na zbliżonym poziomie⁵³.

Stereotyp „żydokomuny” niewątpliwie umacniała duża liczba osób pochodzenia żydowskiego na stanowiskach kierowniczych w partii komunistycznej. Dotychczas nie ukazała się żadna publikacja dogłębnie analizująca ten problem⁵⁴. Z moich ustaleń wynika, że przez ściśle kierownictwo KPRP/KPP (Biuro Polityczne) przewinęło się w sumie 28 osób, w tym jedenastu działaczy pochodzenia żydowskiego (39 proc.). W szerokiej elicie partyjnej, czyli Komitecie Centralnym, odsetek ten był podobny. Wśród stu członków i zastępców członków KC znalazło się 37 Żydów. Należy także wziąć po uwagę skład Sekretariatu Krajowego KC KPP, czyli organu kierującego bieżącą działalnością partii. Przez cały omawiany okres zasiadało w nim w sumie 36 osób, w tym aż 21 Żydów (58 proc.)⁵⁵. Do tych trzech instancji decyzyjnych należało w latach 1918–1938 ogółem 115 działaczy komunistycznych, w tym 46 Żydów (40 proc.)⁵⁶.

Znaczący odsetek działaczy pochodzenia żydowskiego w elicie partyjnej utrzymywał się nieprzerwanie przez cały okres międzywojenny, a na średnich szczeblach

⁵² AAN, KZMP, mf 933/11, Stan organizacyjny KZMP za okres od VI Kongresu Kominternu, 1933 r., k. 132.

⁵³ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 37.

⁵⁴ Krystyna Trembicka ograniczyła się do podania tylko kilku podstawowych informacji na temat członków Biura Politycznego KPP, zob. *eadem*, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin 2007, s. 66–68.

⁵⁵ Ustalenia autora na podstawie analizy danych biograficznych członków elity partyjnej KPP. Składy osobowe Komitetu Centralnego, Biura Politycznego i Sekretariatu Krajowego KPP zob. F. Świątlikowa, *Centralne instancje partyjne KPP*, „Z Pola Walki” 1969, nr 4, s. 140–143.

⁵⁶ 21 członków Sekretariatu Krajowego zasiadało w Komitecie Centralnym, pozostałych 15 nie należało do tej instancji.

kierowniczych był jeszcze wyższy. W 1936 r. na 30 członków i zastępców członków KC KPP było 15 Polaków, 12 Żydów, 2 Ukraińców i 1 Białorusin. Według danych Sekretariatu Krajowego KC KPP w szerszym aktywie kierowniczym całej partii i KZMP udział Żydów w tym okresie sięgał 54 proc. W gronie sekretarzy Komitetów Okręgowych KPP było ich 28, a Polaków – 23. Jeszcze wyższy odsetek działaczy żydowskich odnotowano w aparacie wydawniczym KPP (75 proc.), zaś „aparat techniczny” Sekretariatu Krajowego i kierownictwo Komitetu Okręgowego KPP Warszawa były przez nich obsadzone w 100 proc.⁵⁷

Przyczyn znacznej obecności osób pochodzenia żydowskiego w kierownictwie KPP należy szukać prawdopodobnie w zbyt małej liczbie polskich komunistów legitymujących się odpowiednim wykształceniem⁵⁸, a także w świadomej polityce personalnej Kominternu, preferującej Żydów jako mniej podejrzanych o „polski nacjonalizm”⁵⁹.

Warto odnotować, że w całej 115-osobowej elicie partyjnej znalazło się tylko pięć kobiet, z których cztery były Żydówkami (Maria Eiger-Kamińska, Helena Grudowa [Gitla Rapaport], Zofia Unszlicht-Osińska i Romana Wolf-Jezierska), a jedna Polką (Maria Koszutska). W całej KPP odsetek kobiet sięgał zaledwie 9,5 proc. Według relacji działaczy partyjnych większość z nich stanowiły Żydówki. Pośrednio potwierdza to ustalone pochodzenie społeczne członkiń KPP, wśród których było tylko 10 proc. kobiet pochodzenia chłopskiego i aż 15 proc. pochodzenia drobnomieszczańskiego. Większość (59 proc.) stanowiły córki robotników⁶⁰. Inną poszlaką jest fakt, iż partnerkami życiowymi wielu polskich komunistów były żydowskie komunistki. Wynikało to z obyczaju zawierania związków damsko-męskich we własnym partyjnym kręgu. Podobne zjawisko występowało w Związku Sowieckim, gdzie żonami nieżydowskich liderów partyjnych często były Żydówki⁶¹.

Według szacunków Jaffa Schatza liczba żydowskich komunistów w szeregach KPP i KZMP (wliczając przebywających w więzieniach) wahała się w latach trzydziestych między 6200 a 10 tys. osób⁶². Tymczasem według szacunków polskiego

⁵⁷ H. Cimek, *Mniejszości narodowe...*, s. 143.

⁵⁸ P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 154.

⁵⁹ W. Bieńkowski, *Motory i hamulce socjalizmu*, Paryż 1969, s. 46.

⁶⁰ Z. Szczygielski, *Członkowie KPP 1918–1938 w świetle badań ankietowych*, Warszawa 1989, s. 28.

⁶¹ A. Vaksberg, *Stalin against the Jews*, New York 1994, s. 64.

⁶² J. Schatz, *Jews and the Communist Movement...*, s. 20.

Ministerstwa Spraw Wewnętrznych socjalistyczny Bund liczył w 1927 r. ok. 10 tys. członków, zaś jego młodzieżowa organizacja Cukunft – 6 tys.⁶³ W 1935 r. do Bundu należało 7 tys. osób⁶⁴, natomiast Polska Partia Socjalistyczna w szczytowym momencie rozwoju w 1931 r. miała ok. 30–33 tys. działaczy⁶⁵.

W wyborach parlamentarnych nielegalna partia komunistyczna trzykrotnie wystawiała własną listę wyborczą. W 1922 r. Związek Proletariatu Miast i Wsi zdobył 121 448 głosów i dwa mandaty poselskie. W 1928 r. lista Jedności Robotniczo-Chłopskiej uzyskała ponad 297 tys. głosów, co dało jej siedem miejsc w Sejmie. W 1930 r. na tę listę padło 232 tys. głosów, dzięki czemu komuniści zdobyli cztery mandaty⁶⁶. Z szacunkowych wyliczeń Jeffreya Kopsteina i Jasona Wittenberga wynika, że w 1922 r. tylko 4 proc. Żydów w Polsce głosowało na komunistów, zaś w 1928 r. ten odsetek wzrósł do 7 proc. Dla Polaków katolików wynosił on odpowiednio 2 i 4 proc. Komuniści cieszyli się zdecydowanie największym poparciem wśród chłopów ukraińskich i białoruskich⁶⁷.

Z powyższych ustaleń można wyciągnąć wniosek, że komunistów popierało dwa razy więcej wyborców żydowskich niż polskich, lecz ich grupa stanowiła i tak niewielką mniejszość tej społeczności. Większość ludności żydowskiej, tak samo jak i polskiej, z naturalnych względów była niechętna komunizmowi. Wynikało to także z głęboko tkwiącego w psychice Żydów wschodnioeuropejskich poczucia zagrożenia ze strony wszelkich rewolucji i zaburzeń społecznych, którym zwykle towarzyszyły grabieże i pogromy⁶⁸. Prokomunistyczna mniejszość rzucała się jednak w oczy polskiej opinii publicznej. Lokalna prasa donosiła często o aresztowaniach i procesach sądowych komunistów o żydowskich nazwiskach, co również utrzymywało stereotyp „żydokomuny”.

⁶³ AAN, MSW, 1062, Żydowskie ugrupowania polityczne w Polsce 1 maja 1927 r., s. 15–16. Opublikowano w: *Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917–1927. Wybór dokumentów*, wybór i oprac. C. Brzoza, Kraków 2003, s. 122–124.

⁶⁴ A. Polonsky, *The Bund in Polish Political Life 1935–1939* [w:] *Essential Papers on Jews and the Left*, red. E. Mendelsohn, New York–London 1997, s. 175.

⁶⁵ J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965, s. 367–368.

⁶⁶ Z. Zaporowski, *Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935*, Lublin 1997, s. 20–23.

⁶⁷ J.S. Kopstein, J. Wittenberg, *Who Voted Communists? Reconsidering the Social Bases of Radicalism in Interwar Poland*, „Slavic Review” 2003, t. 62, nr 1, s. 98, 102.

⁶⁸ A. Kainer, *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15, s. 225–226.

Tożsamość żydowskich komunistów

W literaturze funkcjonują obieguowe opinie głoszące, iż komuniści żydowskiego pochodzenia, stając się komunistami, niejako automatycznie przestawali być Żydami, zatracali zupełnie swoją tożsamość narodową, przeistaczając się w internacjonalistów, ewentualnie w Polaków⁶⁹, cechowała ich chęć porzucenia żydowskości, byli nastawieni na akulturację i asymilację⁷⁰. Zdaniem Julii Brun-Zejmis „wyparcie narodowej tożsamości odegrało daleko bardziej ważną rolę w ich zawierzeniu ruchowi komunistycznemu niż ich nienawiść wobec społecznej niesprawiedliwości”⁷¹.

Komunizm był więc jedną z dostępnych form asymilacji w nieżydowskim świecie, szczególnie dla „uchodźców z kasty żydowskiej”, którzy spotykali się z podwójną nieakceptacją. Ludzie ci przez swoje dawne środowisko byli już odrzućeni, a przez społeczeństwo nieżydowskie jeszcze uważani za obcych. Rzekomo najlepszym rozwiązaniem była dla nich „czerwona asymilacja”, czyli wstąpienie do ruchu komunistycznego⁷². W analogiczny sposób sytuację bolszewików pochodzenia żydowskiego przedstawiała Nora Levin: „Bolszewizm przyciągał Żydów wypchniętych poza nawias, zawieszonych między dwoma światami – żydowskim i chrześcijańskim [...]. Wyrzekłszy się własnej tożsamości i korzeni, nie znajdując sobie jednak w pełni miejsca w życiu rosyjskim (poza partią), żydowscy bolszewicy znaleźli swój ideologiczny dom w uniwersalnej doktrynie rewolucyjnej”⁷³.

Takie przykłady „czerwonej asymilacji” są powszechnie znane, ale dotyczą przede wszystkim elit partyjnych. Nie można ich jednak generalizować. Na podstawie badań socjologicznych Jaff Schatz stwierdził, że fakty empiryczne przeczą hipotezie, jakoby Żydzi włączający się do ruchu komunistycznego czynili to po całkowitym odrzuceniu swoich korzeni etnicznych i dziedzictwa kulturowego. Pomimo tego, że akces do komunizmu z reguły wiązał się z buntem przeciwko tradycjom i war-

⁶⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 127; P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 167–168; J.T. Gross, *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939–1948*, Kraków 1998, s. 93–94.

⁷⁰ M. Mishkinsky, *The Communist Party of Poland and the Jews* [w:] *The Jews of Poland between Two World Wars*, red. Y. Gutman, Hanover–London 1989, s. 64.

⁷¹ J. Brun-Zejmis, *National Self-Denial and Marxist Ideology: The Origin of the Communist Movement in Poland and the Jewish Question 1918–1923*, „Nationalities Papers” 1994, t. 22, nr 1, s. 29.

⁷² A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 228; S. Krajewski, *Żydowscy komuniści – problem dla nas?* [w:] *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000, s. 152.

⁷³ N. Levin, *The Jews in the Soviet Union...*, s. 49. Cyt. za. R. Pipes, *Rosja bolszewików...*, s. 109.

tościom ich rodziców, zachowywali oni żydowską tożsamość⁷⁴. Opinię tę potwierdzają także wyniki badań polskich historyków, wskazujące na swoisty separatyzm żydowskich komunistów.

Na podstawie wspomnianych badań Schatza interesującą nas zbiorowość należy podzielić na dwie podstawowe grupy: 1) większość – komunistów wychowanych w tradycyjnych rodzinach żydowskich, żyjących w kulturze języka jidysz, aktywnych na tzw. żydowskiej ulicy; 2) mniejszość – działacze często od pokoleń zasy-milowanych, stosunkowo dobrze wykształconych, dobrze mówiących po polsku, aktywnych w elitach partyjnych i w środowisku polskim. Naturalnie zdarzały się odstępstwa od tego podziału, ale zdecydowana większość Żydów-komunistów mieści się w ramach powyższych grup.

Większość żydowskich działaczy komunistycznych wywodziła się z tradycyjnych i najczęściej ubogich rodzin drobnomieszczańskich. Mówili oni na co dzień w jidysz i słabo władali polszczyzną⁷⁵. Dojrzewali społecznie w żydowskich dzielnicach, wśród żydowskich kolegów oraz w żydowskich organizacjach społecznych i politycznych. Kiedy zostawali komunistami, romansowali i zawierali małżeństwa we własnym środowisku⁷⁶. Zachowywali żydowską tożsamość, „ubóstwiali kulturę żydowską i marzyli o społeczeństwie, w którym Żydzi będą równi innym jako Żydzi”. Różnymi sposobami starali się pogodzić marksizm z żydowską tożsamością narodową⁷⁷.

Powyższe ustalenia będą tym bardziej zrozumiałe, jeśli uwzględnimy oblicze kulturowo-językowe społeczności żydowskiej w Polsce. Według spisu powszechnego z 1931 r. 2487 tys. osób (79,9 proc.) zadeklarowało posługiwanie się językiem żydowskim (jidysz) jako językiem ojczystym, zaś 243 tys. – hebrajskim, co w sumie stanowiło 8,6 proc. całej populacji. Język polski zadeklarowało 372 tys. osób wyznania mojżeszowego (11,9 proc.)⁷⁸. Ogromna większość Żydów (wedle kryterium wyznaniowego) zachowała zatem poczucie własnej tożsamości naro-

⁷⁴ J. Schatz, *The Generation...*, s. 48.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 54.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 116.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 48.

⁷⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone)*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 62, s. 31; *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 159.

dowej i posługiwała się na co dzień własnym językiem. Chociaż zerwała ze swoim środowiskiem rodzinnym, to jednak była podświadomie przesiąknięta pewnymi elementami swojego dziedzictwa. Jaff Schatz pisał na ten temat:

Podstawowe dziedzictwo kulturowe przekazano tym ludziom za pośrednictwem nauki religii, praktyk religijnych, obrzędów świątecznych, legend i pieśni, opowieści rodziców i dziadków, przysłuchiwania się dyskusjom starszych. [...] Wszystko to tworzyło głęboki rdzeń ich tożsamości, wartości, norm i postaw, z którym wkroczyli w wywrotową młodość i dorosłość. Ten rdzeń podlegał niekiedy tak głębokiej transformacji za sprawą akulturacji, sekularyzacji i radykalizacji politycznej, że wprost się go wypierali. A jednak wszystkie późniejsze postrzeżenia przesącały się właśnie przez te głębokie pokłady⁷⁹.

Przed wejściem do ruchu komunistycznego większość przedstawicieli społeczności żydowskiej w Polsce należała do żydowskich partii politycznych i organizacji młodzieżowych o odcieniu lewicowym, takich jak: Poalej Syjon-Lewica, Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy Bund, Haszomer Hacair (lewicowe syjonistyczne harcerstwo), Żydowska Socjalistyczna Młodzież Robotnicza „Jugent”, Związek Żydowskiej Młodzieży Socjalistycznej „Cukunft” (młodzieżowa organizacja Bundu), kluby sportowe „Sztern” oraz żydowskie lewicowe związki zawodowe. O tym, czy dana osoba trafiła do Bundu, Poalej Syjonu czy też do KPP, często decydował przypadek⁸⁰. Wymienione organizacje były infiltrowane przez komunistów. Pod wpływem ich agitacji całe grupy członkowskie ulegały stopniowej radykalizacji i wstępowały do KPP lub KZMP.

Również badania polskich historyków pokazują, że w terenowym aktywie partyjnym kluczową rolę odgrywali Żydzi niezasymilowani z małych miasteczek. Emil Horoch ustalił, iż w latach 1931–1938 członkowie komitetów okręgowych i komitetów dzielnicowych KPP w okręgach Lublin i Siedlce wywodzili się przeważnie z ubogiego drobnomieszczactwa. W gronie 171 osób było tylko 14 rolników, 7 pracowników umysłowych i 8 studentów. Większość stanowili drobni rzemieślnicy

⁷⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 37–38.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 54–57, 61.

i handlarze. Żydom wykonującym te zawody łatwiej było poruszać się w terenie bez wzbudzania podejrzeń policji. Ponadto posiadali oni pewne minimum wykształcenia⁸¹.

W materiałach przygotowanych na potrzeby Kominternu w 1929 r. czytamy: „towarzysze żydowscy w miastach stanowią przeważnie ponad 50 proc. organizacji [...]. Są miasteczka, w których organizacja jest czysto żydowska”⁸². Taki skład narodowy i zawodowy organizacji partyjnych powodował utrudniony dostęp partii komunistycznej do polskich chłopów i robotników. „Działacze żydowscy często byli traktowani jako »inni« czy »obcy«. Sami niechętnie prowadzili działalność wśród chłopstwa, tłumacząc się antysemityzmem polskiego ludu. W efekcie wpływy KPP ograniczały się do środowisk półproletariackich, z pogranicza miasta i wsi oraz do bezrobotnych”⁸³.

Odrębną grupę stanowili lewicowi pisarze i publicyści żydowscy posługujący się jidysz („obywatele Jidyszlandu”). Do tej grupy, zachowującej tożsamość żydowską, skupionej wokół czasopisma „Literarisze Tribune”, należeli m.in. Dawid Sfar, Bernard Mark, Izaak Deutscher i Michał Mirski⁸⁴.

Liczne dokumenty wskazują na to, że znaczną część komunistów żydowskich, podobnie zresztą jak i ukraińskich, pomimo oficjalnego obowiązywania hasła internacjonalizmu proletariackiego cechowały silne tendencje separatystyczne. Początkowo przejawiały się one w dążeniu do utworzenia odrębnej żydowskiej partii komunistycznej w Polsce (opisany powyżej przypadek Kombundu). Gdy to okazało się niemożliwe, dążyli do zachowania autonomii w ramach KPP, czemu służyła działalność Centralnego Biura Żydowskiego⁸⁵.

Biuro to działało na tzw. ulicy żydowskiej, koordynując pracę żydowskich komórek partyjnych w dużych i małych miastach. Sprawowało m.in. nadzór nad Komitetem Dzielnicowym Muranów (KD Muranów) w Warszawie, który miał czysto żydowski charakter. Komitet Warszawski KPP wielokrotnie zwracał uwagę

⁸¹ E. Horoch, *Grupy kierownicze KPP w województwie lubelskim w latach 1930–1938* [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*, red. A.F. Grabski, P. Samuś, Łódź 1995, s. 205–206.

⁸² *Idem*, *Komunistyczna Partia Polski...*, s. 88.

⁸³ *Ibidem*, s. 117; H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 35–36.

⁸⁴ J. Nalewajko-Kulikow, *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009, s. 77.

⁸⁵ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce...*, s. 39.

na separatyzm Muranowa. W 1926 r. przeprowadzono reorganizację tutejszego KD, włączając do niego komórki partyjne złożone z Polaków. Separatyzm okazał się jednak silniejszy, gdyż w 1933 r. na 315 członków komitetu wszyscy byli narodowości żydowskiej⁸⁶. Należy dodać, iż Muranów był zdecydowanie najsilniejszą dzielnicą, wiodącą prym w Komitecie Warszawskim KPP⁸⁷.

Analogiczna sytuacja panowała w warszawskiej młodzieżówce partyjnej. Stołeczna organizacja KZMP składała się z odrębnych polskich i żydowskich komórek zawodowych. Te ostatnie skupiały włókniarzy, szewców, krawców, piekarzy, handlowców itp. W 1934 r. w dziesięciu warszawskich dzielnicach było 1100 członków KZMP, w tym aż 900 Żydów. Dwie dzielnice były zupełnie żydowskie: Muranów (386 członków) i Śródmieście (290 członków)⁸⁸. Jak donosiło kierownictwo KZMP, w terenie małopomieszczyńskie organizacje żydowskie były „oddzielone chińską ścianą od wsi”⁸⁹.

W środowisku żydowskich komunistów w Warszawie szerzyły się nastroje opozycyjne wobec kierownictwa KPP, które kojarzono z trockizmem. Rozłamowa grupa byłych kombundowców z Herszem Mendelem Sztokfiszem i Pinkusem Mincem na czele została usunięta z partii. W 1932 r. stworzyli oni KPP-Opozycję, skupiającą ok. trzystu osób na terenie Warszawy i posiadającą struktury w siedmiu innych miastach. Drugą grupę trockistowską stworzyła w tym samym okresie frakcja działacza KC KPP Abe Pfluga (tzw. abiści), również wykluczona z partii. Jej członkowie po 1934 r. powracali indywidualnie do szeregów KPP⁹⁰.

Działacz Kominternu Wincas Mickiewicz-Kapsukas na plenum KC KPZB w lipcu 1930 r. stwierdził: „mieli rację ci towarzysze, którzy mówili o swego rodzaju dwu partiach: polskiej i żydowskiej”⁹¹. Chociaż to stwierdzenie było niewątpliwie przesadzone, to jednak zwracało uwagę na realny problem w partii komunistycznej. Również

⁸⁶ E. Kowalczyk, *Struktura Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 88.

⁸⁷ Z. Szczygielski, *Warszawska organizacja KPP. Problemy organizacyjne* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, t. 1, red. M. Drozdowski, Warszawa 1968, s. 185.

⁸⁸ Zob. M. Szumiło, *Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie...*, s. 101–104.

⁸⁹ AAN, KZMP, 159/II/80, Informacje o pracy KZMP, 14 VII 1932 r., k. 7.

⁹⁰ A. Grabski, *Nurt trockistowski w polskim ruchu komunistycznym w latach trzydziestych XX w.* [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, red. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2015, s. 347–349; J. Jacobs, *Communist Questions, Jewish Answers: Polish Jewish Dissident Communists of the Inter-War Era*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2005, nr 18, s. 369–374.

⁹¹ AAN, KPZB, 163/III-34, IV Plenum KC KPZB, lipiec 1930 r., k. 69.

w Związku Sowieckim wielu żydowskich komunistów działających w Jewsekcji dążyło do zachowania tożsamości etnicznej⁹². Jewsekcja, walcząc brutalnie z wiarą żydowską i kulturą hebrajską, ukształtowała świecki model życia oparty na jidysz jako uznanym języku narodowym. Zapewniła warunki przetrwania narodowego Żydom w latach dwudziestych, a potem w latach trzydziestych spowolniła procesy asymilacyjne⁹³.

Co ciekawe, w państwie sowieckim głoszącym zasady internacjonalizmu odgórnie przypisywano ludziom ich przynależność narodową. Uderzało to szczególnie w zasymilowanych Żydom, którzy czuli się Rosjanami. Badacz problemu, Arno Lustiger, zauważył: „każdemu Żydowi – czy sobie tego życzył, czy nie – wpisywano do dokumentów (gdy w 1932 r. wprowadzono wewnętrzne paszporty) jego przynależność narodową (Jewriej)”⁹⁴. Arkady Vaksberg stwierdził, że „z punktu widzenia Kremla i Łubianki nie religia, lecz krew decydowała o tym, kto jest Żydem”⁹⁵.

Odminną mniejszościową grupę żydowskich komunistów stanowili zasymilowani inteligenci, pochodzący najczęściej z zamożniejszych domów inteligenckich, drobnomieszczańskich lub burżuazyjnych. Ich rodzice zwykle posługiwali się na co dzień językiem polskim. Niektórzy znali jidysz, ale określali go jako „żargon”. Popierali partie syjonistyczne lub polską lewicę i centrum. Żydowskie tradycje ograniczali do koszerności i obchodzenia najważniejszych świąt. Odrzucali tradycyjny ubiór i uważali się za Polaków lub „Polaków wyznania mojżeszowego”. Komuniści pochodzący z takich domów byli lepiej wykształceni i zajmowali z reguły wyższe pozycje w ruchu komunistycznym. Poziom asymilacji był też uwarunkowany geograficznie – dużo wyższy w Galicji niż na Kresach Wschodnich, gdzie kultywowano jidysz⁹⁶. W odniesieniu do nich można stosować używaną przez niektórych badaczy kategorię „nieżydowski Żyd” („non-Jewish Jew”)⁹⁷.

Roman Zambrowski (zasymilowany żydowski komunista), charakteryzując swoich żydowskich towarzyszy więziennych z lat dwudziestych, stwierdził, że „byli to w większości inteligenci wychowani w kulturze polskiej; z mentalności, ze sposobu bycia nie różnili się od Polaków i czuli się Polakami”. W kontaktach z władzami,

⁹² N. Levin, *The Jews in the Soviet Union...*, s. 280.

⁹³ B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: A History of a National Minority*, Cambridge 1988, s. 62.

⁹⁴ A. Lustiger, *Czerwona księga...*, s. 94.

⁹⁵ A. Vaksberg, *Stalin against the Jews*, New York 1994, s. 64.

⁹⁶ J. Schatz, *The Generation...*, s. 55–56.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 13; A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 218.

w urzędzie śledczym, czy też podczas rozprawy sądowej, na pytanie o narodowość najczęściej odpowiadali jednak: „Żyd” – solidaryzowali się w ten sposób z dyskryminowaną mniejszością⁹⁸. Wśród zasymilowanych żydowskich komunistów często pokutowało typowe dla Żydów przeświadczenie o wyższości grupy własnej nad gojami, postawa wyższości i obcości w stosunku do tradycyjnej kultury polskiej⁹⁹.

Interesującym źródłem do określenia tożsamości narodowej komunistów są ankiety partyjne wypełniane przez uczestników zjazdów KPP oraz działaczy zatrudnianych przez Komintern. W ankietach tych znajdowała się bowiem rubryka „narodowość”. Analiza ankiet 36 członków elity partyjnej pochodzenia żydowskiego¹⁰⁰ przynosi następujące rezultaty: 17 podało narodowość żydowską, 12 narodowość polską, a pozostałych 7 należy zaliczyć do grupy pośredniej (4 z nich deklaroowało się jako Polacy pochodzenia żydowskiego, 2 wpisało „Żyd-Polak”). Tadeusz Daniszewski deklaroował narodowość żydowską, ale jako język ojczysty wpisał polski.

Wyniki analizy ankiet potwierdzają opinię Abła Kainera (Stanisława Krajewskiego), że Żydzi tworzyli grupę wysoce niejednorodną pod względem „stopnia żydowskości”. Pisał on o pośrednich kategoriach tożsamości narodowej, takich jak „Polak żydowskiego pochodzenia” i „Polak-Żyd” (podwójne samookreślenie)¹⁰¹. Ankiety odzwierciedlają stopniowalność asymilacji. W elicie partyjnej za osobę w pełni zasymilowaną można uznać np. Marię Eiger-Kamińską, która wychowywała się w atmosferze przepojonej polskim patriotyzmem, a jednocześnie niemal zupełnie areligijnej¹⁰². Na drugim biegunie znajdował się Szymon Zachariasz, który działał przez cały czas na „odcinku żydowskim”, a język polski znał słabo¹⁰³. Także członek Biura Politycznego KC KPP Saul Amsterdam (Gustaw Henrykowski) konsekwentnie deklaroował narodowość żydowską. Będąc komunistą, w 1923 r. wziął religijny ślub żydowski „pod baldachimem”¹⁰⁴. Pomędzy tymi postawami występują różne pośrednie stopnie asymilacji językowej i kulturalno-cywilizacyjnej.

⁹⁸ R. Zambrowski, *Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1976 (mps w zbiorach autora), s. 69.

⁹⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 119.

¹⁰⁰ Ankiet pozostałych dziesięciu członków elity nie odnalazłem.

¹⁰¹ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 216.

¹⁰² M. Kamińska, *Ścieżkami wspomnień*, Warszawa 1960, s. 183–185.

¹⁰³ AAN, BSK KC PZPR, 237/XXIII-429, Akta personalne Szymona Zachariasza.

¹⁰⁴ AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, 101, Autobiografia S. Amsterdama, 1936 r., k. 24; G. Berendt, *Polscy Żydzi wobec komunizmu przed Zagładą*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11, s. 37.

Widać zatem, że nawet w elicie partyjnej, do której wchodził z reguły działacze dobrze wykształceni i pochodzący z rodzin lepiej sytuowanych materialnie (o czym niżej), połowa deklarowała się jako Żydzi. Można więc przypuszczać, że na niższych szczeblach kierowniczych stanowili oni większość. Nie ulega też wątpliwości, że większa część szeregowych żydowskich członków KPP i KZMP zachowała swoją żydowską tożsamość.

Motywy akcesu do ruchu komunistycznego

Najczęściej przytaczanym powodem fascynacji komunizmem pewnej części Żydów była ich trudna sytuacja społeczna: bieda, ograniczone możliwości zatrudnienia, poczucie niesprawiedliwości. Według tej interpretacji dyskryminacja narodowościowa i antysemityzm w II Rzeczypospolitej skutkowały poczuciem odrzucenia i alienacji w społeczeństwie oraz poważnym ograniczeniem możliwości rozwoju naukowego i zawodowego. Rewolucja była traktowana jako szansa na wyzwolenie i równouprawnienie. Stanowiła alternatywę dla syjonizmu¹⁰⁵.

W imperium carskim do bolszewików przyłączyli się liczni Żydzi, Łotysze, Polacy, Gruzini itd. Ruch komunistyczny w Polsce (KPP łącznie z KPZU i KPZB) składał się w większości z przedstawicieli mniejszości narodowych. W Europie Środkowo-Wschodniej okresu międzywojennego komunizm był nośnikiem niespełnionych aspiracji narodowych różnych grup etnicznych znajdujących się w sytuacji podporządkowania innym narodom. Dotyczyło to np. Węgrów i Rusinów (Ukraińców) w Czechosłowacji¹⁰⁶.

Niestabilna sytuacja społeczno-polityczna i ekonomiczna w pierwszych latach II Rzeczypospolitej spowodowała pogorszenie położenia materialnego szerokich mas społeczeństwa, czego skutkiem była wszechobecna bieda. Po okresie poprawy koniunktury w drugiej połowie lat dwudziestych nastąpił wielki kryzys gospodarczy pierwszej połowy lat trzydziestych. Motyw biedy, niemożności dalszej edukacji i braku perspektyw życiowych przewija się niemal we wszystkich autobiografiach i wspomnieniach polskich komunistów wywodzących się ze środowisk robotni-

¹⁰⁵ M. Mishkinsky, *The Communist Party of Poland and the Jews...*, s. 65; A. Schaff, *Próba podsumowania*, Warszawa 1999, s. 100–101; P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 159–160.

¹⁰⁶ P. Lendvai, *Antysemityzm bez Żydów*, Warszawa 1987, s. 54–55.

czych i chłopskich oraz uboższej warstwy drobnomieszczaństwa (dzieci rzemieślników). Dotyczyło to również znacznej części Żydów żyjących w nędzy¹⁰⁷.

Jak już wspomniano, w kadrach kierowniczych KPP i KZMP znajdowali się przeważnie Żydzi stosunkowo dobrze wykształceni, wywodzący się z lepiej sytuowanych warstw społecznych. Jak wyliczył Jaff Schatz, wśród wszystkich żydowskich komunistów opisanych w dwóch tomach *Słownika biograficznego działaczy polskiego ruchu robotniczego*¹⁰⁸ aż 40 proc. pochodziło z rodzin burżuazyjnych i drobnomieszczańskich, 23 proc. zaś z rodzin inteligenckich¹⁰⁹. Wśród Żydów w elicie partyjnej (według ankiet) tylko 8 miało pochodzenie robotnicze, 13 drobnomieszczańskie, 11 burżuazyjne, 6 – inteligenckie. Pozostałe pięć osób podawało pochodzenie inteligencko-burżuazyjne lub inteligencko-drobnomieszczańskie¹¹⁰.

Żydowskie drobnomieszczaństwo i inteligencję również w ogromnym stopniu dotknął kryzys gospodarczy. W 1930 r. zbankrutowało 35 proc. żydowskich przedsiębiorstw (sklepów, warsztatów), a bezrobocie wśród pracowników umysłowych sięgnęło w latach kryzysu nawet 20–25 proc.¹¹¹ Młodych inteligentów oprócz pauperyzacji i bezrobocia dotykały różne formy dyskryminacji polegające na ograniczeniach w dostępie do studiów oraz do pracy w urzędach i instytucjach państwowych. W wyniku zastosowanych sztucznych barier (*numerus clausus* i *numerus nullus*) liczba żydowskich studentów zmalała z 24,6 proc. w roku akademickim 1921/1922 do 8,2 proc. w roku 1938/1939¹¹².

Pamiętając o powyższym, należy jednocześnie zwrócić uwagę, że w II Rzeczypospolitej nie wszyscy żydowscy komuniści-inteligenci byli pozbawieni perspektyw życiowych i możliwości wyboru kariery. Dobrym przykładem jest późniejszy członek kierownictwa PZPR Jakub Berman – absolwent studiów prawniczych piszący doktorat pod kierunkiem znanego socjologa prof. Ludwika Krzywickiego. W biografii Bermana Anna Sobór-Świdorska stwierdziła, że „mógł z powodzeniem robić coś

¹⁰⁷ J. Schatz, *Jews and the Communist Movement...*, s. 14.

¹⁰⁸ Zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 1, Warszawa 1978; t. 2, Warszawa 1987.

¹⁰⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 350.

¹¹⁰ Ustalenia autora na podstawie analizy ankiet 43 żydowskich członków elity KPP. Ankiet trzech osób nie odnaleziono.

¹¹¹ J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 204.

¹¹² E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 70–71.

innego, być naukowcem, prawnikiem, wpływowym dziennikarzem¹¹³. Jego kolega, ekonomista Hilary Minc (również członek Biura Politycznego KC PZPR) pracował w latach trzydziestych w Głównym Urzędzie Statystycznym. Słynny oprawca z komunistycznego aparatu bezpieczeństwa płk Józef Różański (Goldberg) prowadził przed 1939 r. własną praktykę adwokacką. Tak więc zasymilowanych inteligentów nie zawsze popychały do komunizmu problemy z karierą naukową i zawodową.

Według zachowanych wspomnień komunistów radykalizm polityczny i społeczny młodych, wrażliwych ludzi z zamożnych rodzin inteligenckich, burżuazyjnych i drobnomieszczańskich, kiełkował najczęściej pod wpływem obserwacji otaczającej ich rzeczywistości. Będąc uprzywilejowanymi w porównaniu z innymi i postrzegając świat swoich rodziców jako przesiąknięty przez hipokryzję i niesprawiedliwość, doświadczali poczucia winy i pragnienia sprawiedliwości¹¹⁴. Córka wielkiego przemysłowca Maria Eiger-Kamińska przeżyła szok, gdy zobaczyła straszliwe warunki pracy robotników podczas zwiedzania fabryk należących do jej ojca Bolesława Eigera i wuja Maurycego Poznańskiego¹¹⁵.

Jaff Schatz trafnie zatem zauważył, że „przypisywanie żydowskiego radykalizmu wyłącznie lub głównie faktowi trudnej sytuacji Żydów (ucisk, antysemityzm, nędza) jako wytłumaczenie samo w sobie nie wystarcza”. Czynniki materialnymi nie da się wyjaśnić chociażby nieproporcjonalnie dużego udziału Żydów w Nowej Lewicy w Stanach Zjednoczonych¹¹⁶. Trudno wytłumaczalny jest również przykład Węgier, które do 1918 r. mogły uchodzić za kraj tolerancyjny i otwarty na żydowską mniejszość. Mimo braku pogromów i otwartej dyskryminacji to właśnie żydowscy komuniści stworzyli w 1919 r. Węgierską Republikę Rad z Belą Kunem na czele. Z 26 ministrów i wiceministrów w rządzie Kuna, 20 było pochodzenia żydowskiego¹¹⁷.

Często przytaczanym motywem akcesu Żydów do ruchu komunistycznego było dążenie do wspomnianej powyżej „czerwonej asymilacji”, czyli wyjścia z żydowskiego getta i zespolenia się ze społeczeństwem polskim poprzez komunizm. Według zwo-

¹¹³ A. Sobór-Świdarska, *Jakub Berman. Biografia komunisty*, Warszawa 2009, s. 32.

¹¹⁴ J. Schatz, *The Generation...*, s. 57.

¹¹⁵ M. Kamińska, *Ścieżkami wspomnień...*, s. 46–49.

¹¹⁶ J. Schatz, *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów*, w: *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000 (wyd. spec. pisma „Jidele”), s. 15–16.

¹¹⁷ P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 146–147; E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 137.

lenników tej tezy KPP była jedynym polskim ugrupowaniem politycznym otwartym na wychodźców z getta¹¹⁸. Organizacja komunistyczna zaspokajała trapiącą ich potrzebę zakorzenienia. Droga asymilacji okazywała się bowiem źródłem długotrwałej choroby świadomości, kryzysu tożsamości. Szczególnie mocno odczuwali to inteligenci. Dla nich włączenie się do ruchu komunistycznego było sposobem na przezwyciężenie alienacji i znalezienie nowej społeczności, która zastąpiłaby stracone więzi i zaoferowała nowy zestaw wartości moralnych – „nową wiarę”¹¹⁹.

Jak trafnie zauważył Paweł Śpiewak, Żydzi wstępujący do KPP w gruncie rzeczy swoje dawne getto (sztetl) zastępowali innym gettem, tyle że komunistycznym¹²⁰. Jako członkowie nielegalnej partii funkcjonowali przecież w izolacji od społeczeństwa. Duży udział osób pochodzenia żydowskiego w kadrze kierowniczej KPP i KZMP dodatkowo przyczyniał się do wyobcowywania się partii ze społeczeństwa polskiego. Tworzył kolejną barierę, wykorzystywaną przez propagandę antykomunistyczną¹²¹.

Taką szansą na wyjście z getta była przynależność do Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), która domagała się równych praw dla mniejszości narodowych. Zdecydowanie przeciwstawiała się antysemityzmowi i wszelkim formom dyskryminacji ludności żydowskiej. Często współpracowała z Bundem, szczególnie w drugiej połowie lat trzydziestych¹²². W PPS nie prowadzono statystyki narodowościowej, lecz na podstawie relacji można wnioskować, że w jej szeregach znajdowała się dość liczna grupa spolszczonych Żydów. W jej kierownictwie zasiadali m.in.: Herman Diamand, Herman Lieberman i Feliks Perl. Tak więc partia ta stanowiła alternatywę dla asymilujących się jednostek o poglądach lewicowych¹²³. Część młodzieży żydowskiej wybierała jednak KPP prawdopodobnie dlatego, że PPS była dla nich

¹¹⁸ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 228; A. Landau-Czajka, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006, s. 394.

¹¹⁹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 15, 58, 66; A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 227–228.

¹²⁰ P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 163.

¹²¹ W. Bieńkowski, *Motory i hamulce socjalizmu...*, s. 43–46.

¹²² J. Holzer, *Relations between Polish and Jewish left wing groups in interwar Poland* [w:] *Jews in Poland*, red. Ch. Abramski, M. Jachimczyk, A. Polonsky, Oxford 1986, s. 144–145; *idem, Polska i żydowska lewica polityczna w II Rzeczypospolitej: Polacy wobec Żydów i kwestii żydowskiej; Żydzi wobec Polski i Polaków* [w:] *Narody: jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Łepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, red. M. Kula, Warszawa 1989, s. 439.

¹²³ Zob. wypowiedzi Stefana Arskiego i Żanny Kormanowej [w:] R. Pragier, *Żydzi czy Polacy*, Warszawa 1992, s. 56, 98–99.

za mało radykalna. Nie zaspokajała potrzeby „nowej wiary” i nowego braterstwa. Poza tym miała wyraźne nastawienie antysowieckie, co nie mogło się podobać młodym Żydom zafascynowanym „sukcesami ZSRR”.

Wydaje się, że czynnikiem przyciągającym do komunizmu w większym stopniu niż „czerwona asymilacja” był internacjonalizm – szczególnie atrakcyjny dla tych „uchodźców z kasty żydowskiej”, którzy nie chcieli jednoznacznie deklarować swojej narodowości. Często nie czuli się oni ani Żydami, ani Polakami, tylko kosmopolitami¹²⁴. Abel Kainer stwierdził, że skłonności kosmopolityczne to „najbardziej może uderzająca zbieżność komunizmu z postawą Żydów”. Jego zdaniem wynikały one głównie z faktu, że Żydzi byli jedyną znaczącą mniejszością narodową bez własnego terytorium etnicznego¹²⁵. O atrakcyjności haseł internacjonalistycznych wspominał m.in. Bronisław Anlen, członek KPP od 1928 r.: „W PPS nie krzywili się na Żydów, ale PPS była jednak narodowa. Dla nas w latach dwudziestych ZSRS był cudem, wzorem socjalizmu. Nie czuliśmy się zdrajcami spraw Polski – ale postawa internacjonalistyczna i *cały świat* były najważniejsze. Ta linia przyciągała do KPP”¹²⁶.

Internacjonalizm i gloryfikacja Związku Sowieckiego jako „ojczyzny światowego proletariatu”, to jednocześnie główne czynniki odpychające od komunizmu etnicznych Polaków. Potępienie przez komunistów wszelkich przejawów „nacjonalizmu” uniemożliwiało im przeniknięcie do głębszych warstw polskiego społeczeństwa, tworząc trudną do przekroczenia barierę psychologiczną. Szczególnie dużo oporów do przezwyciężenia miała wstępująca do partii polska inteligencja. Te przeszkody nie odgrywały tak wielkiej roli dla społeczności żydowskiej, z natury rzeczy mniej wrażliwej na problemy narodowej suwerenności.

W latach dwudziestych prawdopodobnie najważniejszym czynnikiem przyciągającym polskich Żydów do komunizmu było właśnie postrzeganie Związku Sowieckiego jako kraju, w którym rewolucja bolszewicka uwolniła społeczeństwo od antysemityzmu i biedy oraz zapewniła Żydom równouprawnienie. Taki program był najbardziej atrakcyjny dla większości żydowskich komunistów pragnących zachować swoją tożsamość. Obietnica sowieckiego społeczeństwa wydawała się

¹²⁴ A. Landau-Czajka, *Syn będzie Lech...*, s. 396.

¹²⁵ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 227.

¹²⁶ R. Pragier, *Żydzi czy Polacy...*, s. 79.

im bardziej konkretna, szybka i realistyczna niż syjonistyczne marzenia i program Bundu. Otwierała także możliwości awansu i kariery¹²⁷.

KPP również programowo zwalczała antysemityzm oraz upominała się o prawa językowe i kulturalne mniejszości narodowych¹²⁸. W uchwale II Zjazdu KPRP z 1923 r. czytamy:

Proletariat polski żądać musi zniesienia wszelkich ograniczeń dla Żydów w dziedzinie administracji, sądownictwa i szkolnictwa. Żąda dla mas ludowych żydowskich zupełnej swobody rozwoju kulturalnego, rozbitcia getta popieranego przez rządy, zniesienia religijnych chederów, wprowadzenia państwowych i miejskich szkół z żydowskim językiem wykładowym, nieskrępowanego dostępu Żydów do szkół ogólnych, prawa używania języka ojczystego w administracji i sądownictwie¹²⁹.

Rzeczywiście w latach dwudziestych ponad 2,5 mln Żydów zamieszkujących ZSRS mogło korzystać z rozkwitu szkolnictwa, literatury i kultury w języku jidysz. Językiem tym można było posługiwać się w szkołach, urzędach i instytucjach publicznych. Około 20 proc. całej żydowskiej populacji w Związku Sowieckim należało do warstwy inteligencji i pracowników umysłowych. Do 1928 r. legalnie działała żydowska komunistyczna partia robotnicza Poalej Cjon¹³⁰. Potwierdzeniem równouprawnienia była stosunkowo duża liczba Żydów na ważnych stanowiskach partyjnych i państwowych. W pierwszych latach po rewolucji 35 proc. ścisłej elity RKP(b) stanowili Żydzi¹³¹. W latach 1922–1925 w gronie siedmiu członków Biura Politycznego KC zasiadało trzech Żydów: Grigorij Zinowiew (Radomyski), Lew Kamieniew (Rozenfeld), Lew Trocki (Bronstein)¹³². W 1922 r. Żydzi stanowili 5,2 proc. członków partii, czyli trzy

¹²⁷ J. Schatz, *The Generation...*, s. 60; P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 162, 164.

¹²⁸ H. Cimek, *Komuniści a Polska (1918–1938)*, Warszawa 1989, s. 228; M. Mishkinsky, *The Communist Party of Poland and the Jews...*, s. 65.

¹²⁹ L. Gamska, *KPP wobec problemów kulturalno-oświatowych ludności żydowskiej w okresie od I zjazdu do IV konferencji (1925 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1977, nr 103, s. 44.

¹³⁰ Г. Костырченко, *Сталин против „космополитов”. Власть и еврейская интеллигенция в СССР*, Москва 2010, s. 38–42; A. Lustiger, *Czerwona księga...*, s. 82–86; S. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets...*, s. 216–217, 226–229.

¹³¹ E. Mawdsley, S. White, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee and its Members 1917–1991*, Oxford 2000, s. 40.

¹³² К. Залесский, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000, s. 527.

razy więcej niż wynosił ich udział w populacji Związku Sowieckiego. Obsadzali oni 13 proc. stanowisk w Ludowym Komisariacie Handlu i zbliżony odsetek w Komisariacie Spraw Zagranicznych, a także 11,8 proc. wszystkich etatów urzędników państwowych zatrudnionych w Moskwie¹³³. Radykalna zmiana ich położenia nastąpiła w połowie lat trzydziestych, kiedy na równi z innymi grupami narodowymi znaleźli się w trybach stalinowskiego terroru¹³⁴. Co ciekawe, jeszcze w 1934 r. stanowili 38,5 proc. całej kadry kierowniczej NKWD i zarządzali siedmioma z dziesięciu kluczowych departamentów¹³⁵.

Chyba najbardziej niedocenianym przez historyków czynnikiem powodującym podatność na agitację komunistyczną był młodzieńczy idealizm. Jeden z żydowskich komunistów, Roman Zambrowski, wspominając przyczyny swojego akcesu do ruchu komunistycznego wymienił trzy czynniki: 1) własne doświadczenia życiowe, 2) literaturę, 3) „młodość – jej siłę, wyobraźnię, wiarę, bezkompromisowość”¹³⁶. Zbigniew Szczygielski na podstawie ankiet członków KPP obliczył, że 43 proc. z nich rozpoczynało działalność społeczno-polityczną w wieku od 14 do 20 lat, czyli często przed osiągnięciem pełnoletności. W węższym gronie funkcjonariuszy partyjnych ten odsetek wynosił 62,6 proc.¹³⁷ Podany powyżej odsetek Żydów w KZMP (sięgający 50 proc.) pokazuje wyraźnie, że szczególnie podatna na agitację komunistyczną była młodzież żydowska. Cechą charakterystyczną pokolenia „żydowsko-polskich komunistów” było wczesne i intensywne uwikłanie w politykę. Siostry, bracia i kuzyni przyszłych kapecowców również poszukiwali ideologii jako odpowiedzi na swoją trudną sytuację ekonomiczną i społeczną. Często w jednej rodzinie znajdowali się zwolennicy kilku skonfliktowanych ze sobą ugrupowań: bundowcy, syjoniści, komuniści. Generalnie klimat ideologiczny był radykalny¹³⁸. Jak pisał Ezra Mendelsohn: „Z pewnością międzywojenna Polska nie była rajem dla Żydów, ale była rajem dla współczesnej im polityki”¹³⁹.

Organizacja radykalna pozwalała również oswobodzić się z zastanych więzów i hierarchii społecznych. Młodzież żydowska z konserwatywnych domów szukała

¹³³ N. Levin, *The Jews in the Soviet Union...*, s. 47; L. Schapiro, *The Communist Party of Soviet Union*, London 1960, s. 349–350.

¹³⁴ A. Lustiger, *Czerwona księga...*, s. 94–99.

¹³⁵ A. Polonsky, *Jews and the Communism in Soviet Union and Poland [w:] Jews and Leftists Politics. Judaism, Israel, Antisemitism, and Gender*, red. J. Jacobs, Cambridge 2017, s. 154–155.

¹³⁶ R. Zambrowski, *Wspomnienia...*, s. 28.

¹³⁷ Z. Szczygielski, *Członkowie KPP 1918–1938...*, s. 95–103.

¹³⁸ J. Schatz, *The Generation...*, s. 56.

¹³⁹ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 64.

ucieczki spod wpływu rodziców, których tradycyjne ideały i poglądy wychowawcze były dla młodych przeżytkiem minionej epoki. Emancypacja części Żydów od dominacji sfer ortodoksyjnych postępowała przez cały okres międzywojenny, co wiązało się zarówno z popularnością syjonizmu, jak i ruchów lewicowych. W autobiografiach wielu młodych Żydów i Żydówek powtarza się przemożna chęć działania, aktywności, „wyrwania się” spod kurateli rodziców i konserwatywnego środowiska¹⁴⁰.

W wymiarze praktycznym droga do organizacji komunistycznej prowadziła przez lektury, a przede wszystkim przez innych ludzi. Komuniści starali się infiltrować legalne organizacje, takie jak harcerstwo, kluby sportowe i związki zawodowe. Prowadzili agitację wśród ich członków. W gimnazjach docierali indywidualnie do z góry upatrzonych jednostek i przyciągali je stopniowo do swojego ruchu. Stawali się mentorami dla młodszych kolegów¹⁴¹. Jak wspominał Tadeusz Zabłudowski, liczne kółka marksistowskie powstawały np. wśród uczniów Gimnazjum Zgromadzenia Kupców m. Warszawy, do którego uczęszczała młodzież z żydowskich rodzin drobnomieszczańskich i inteligentkich¹⁴².

Należy również pamiętać o tym, że wielu komunistów, skazanych za działalność antypaństwową, przebywało w więzieniach. Tam kontynuowali oni swoją działalność agitacyjno-werbunkową. Więzienia stanowiły swoistą kuźnię kadr komunistycznych. Badacz żydowskich środowisk przestępczych stwierdził: „Więźniowie polityczni zorganizowani w komuny nieśli pomoc (dostarczali jedzenie, tytoń, prasę) każdemu, kto decydował się na przyjęcie ich światopoglądu. Więźniowie żydowscy, wyrwani często z jednorodnego środowiska, jakim była zamknięta społeczność żydowska, wtłoczeni w tryby polskiej maszyny więziennej, łatwo ulegali wpływowi komunistów, zarówno Polaków, jak i Żydów”¹⁴³.

¹⁴⁰ K. Zieliński, *Uwiedzeni, zmanipulowani, zdesperowani? Młodzież komunistyczna w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013, s. 91.

¹⁴¹ J. Schatz, *The Generation...*, s. 62–63. Barwnie opisuje taką metodę agitacji w swoich wspomnieniach Artur Kowalski, zob. *idem*, *Kochałem ją nad życie. Wspomnienia byłego komunisty*, Rosenheim 1986, s. 107–112.

¹⁴² AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, Z 5733, Akta Tadeusza Zabłudowskiego, Życiorys, 22 III 1950 r., k. 5.

¹⁴³ M. Rodak, *Izolacja więzienna jako czynnik sprzyjający akulturacji. Z badań nad przestępczością żydowską w województwie lubelskim w okresie międzywojennym* [w:] *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*, red. K. Zieliński, Lublin 2010, s. 147.

Poszukując odpowiedzi na pytanie o przyczyny akcesu żydowskiej młodzieży do komunizmu, należy również zwrócić uwagę na teorie i spostrzeżenia wyjaśniające żydowski radykalizm w kategoriach spuścizny kulturowej tego narodu. Pokazują one pewne „strukturalne” zbieżności i elementy wspólne dla komunizmu (marksizmu) i duchowości żydowskiej (judaizmu). Chodzi głównie o takie tradycyjne wartości jak tęsknoty mesjanistyczne, intelektualizm i umiłowanie nauki¹⁴⁴. Większość Żydów przystępujących do ruchów lewicowych była bowiem wychowana w tradycyjnych szkołach. Gerald Sorin, analizując żydowski radykalizm w Ameryce początków XX w., twierdził, że żydowscy rewolucjoniści (najczęściej emigranci z Europy Środkowej) tworzyli profetyczną mniejszość, którą ożywał duch biblijnych zasad sprawiedliwości, na nowo zinterpretowanych we współczesnym świecie¹⁴⁵.

Chociaż akces do komunizmu oznaczał bunt przeciwko religii i tradycyjnym żydowskim wartościom, to jednak młodzi ludzie wciąż pozostawali produktem starego świata. Dziedzictwo sztety w postaci historycznie ukształtowanych wartości i postaw tkwiło w nich podświadomie¹⁴⁶. Tradycje kulturowe mogą być bowiem przekazywane w sposób pośredni, nieuchwytny i trudno dostrzegalny, a nawet poprzez zaprzeczenie¹⁴⁷.

Komuniści byli co prawda ateistami, lecz komunizm stanowił w istocie formę pseudoreligii. Marksizm-leninizm był dla komunistów teorią wszystko wyjaśniającą, globalną interpretacją wszechświata. Formalnie opierał się na racjonalizmie i twardej prawach naukowych, a jednocześnie obiecywał spełnienie odwiecznych marzeń ludzkich o raju na ziemi, toteż wielokrotnie był porównywany do „świeckiej religii”. Zdaniem Raymonda Arona wypełniał podstawowe funkcje, które socjologia przypisuje religii. Oprócz interpretacji historii ustalał hierarchię wartości i zasady moralne. Głoszony przez niego mesjanizm budził uczucia podobne do uczuć religijnych¹⁴⁸.

Wstąpienie do ruchu komunistycznego z reguły było poprzedzone charakterystycznym dla wieku młodzieńczego odchodzeniem od religii przodków. Bunt przeciwko autorytetom oraz odwiecznym zasadom religijnym i społecznym pro-

¹⁴⁴ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 222; J. Schatz, *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów...*, s. 12–14.

¹⁴⁵ G. Sorin, *The Prophetic Minority...*, s. 3.

¹⁴⁶ J. Schatz, *The Generation...*, s. 37–38.

¹⁴⁷ G. Sholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971, s. 1.

¹⁴⁸ R. Aron, *Opium intelektualistów*, Warszawa 2000, s. 295–299.

wadził często do „nihilistycznej pustki moralnej”. Pojawiało się wówczas naturalne pragnienie „prostego katechizmu”, tj. nowego systemu wartości, który zastąpi ten odrzucony¹⁴⁹. Komunizm mógł zapełniać taką pustkę w duszy. Ojciec Józef Maria Bocheński pisał: „Człowiek jest tak ukształtowany, że potrzebuje światopoglądu, stałej wiary, która musi być zdolna do wyjaśnienia mu sensu jego myślenia i działania. I to czyni marksizm-leninizm”¹⁵⁰.

Jednym z głównych elementów marksizmu jako „nowej wiary” była zawarta w nim idea mesjanistyczna – mit zbawienia. Było to świeckie zastosowanie religijnej koncepcji, w myśl której historia zmierza do wypełnienia, do realizacji ostatecznego celu, jakim jest raj na ziemi. Rolę Mesjasza odgrywał proletariats stający się „nowym Izraelem, narodem wybranym przez Boga, wyzwolicielem i stwórcą przyszłego królestwa niebieskiego na ziemi”¹⁵¹.

Józef Bocheński wywodził mesjanizm komunistyczny ze źródeł chrześcijańskich¹⁵², natomiast zdaniem Jaffa Schatza miał on więcej wspólnego z mesjanizmem żydowskim, nastawionym wyraźnie na świat doczesny. Podczas gdy mesjanizm chrześcijański postrzegał wybawienie jako wydarzenie w sferze „duchowej i niewidzialnej, reflektującej się duszy, w prywatnym świecie każdej jednostki”, mesjanizm żydowski dotyczył tego świata i traktował akt odkupienia „jako wydarzenie, które ma miejsce publicznie, na scenie historii i wśród społeczności ludzkiej”. Przez wybawienie rozumiano w nim „pokój, sprawiedliwość, harmonię i doskonałość, zarówno dla jednostki, jak i całego społeczeństwa”¹⁵³.

Tęsknoty mesjanistyczne miały długą tradycję w historii Żydów. Kilkakrotnie eksplodowały w postaci dynamicznych ruchów społecznych, z których najbardziej znany był ruch Sabataja Cwi w połowie XVII w. Żydowska idea mesjanistyczna była przy tym wielowymiarowa. Zawierała w sobie zarówno aspekt narodowy, jak i uniwersalny. Skłaniała część emancypujących się Żydów do przystępowania

¹⁴⁹ A. Wat, *Mój wiek. Pamiętnik mówiony*, cz. 1, Warszawa 1990, s. 79; J. Schatz, *The Generation...*, s. 66.

¹⁵⁰ J.M. Bocheński, *Marksizm-leninizm. Nauka czy wiara?*, Komorów 2006, s. 136–137.

¹⁵¹ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 221; N. Berdyaev, *The Russian Revolution*, Ann Arbor 1961, s. 69–70.

¹⁵² Według niego proletariats w roli Mesjasza nasuwał skojarzenia z Chrystusem, gdyż był wolny od „grzechu pierworodnego” (tj. prywatnej własności środków produkcji) i cierpiał za grzechy innych (J.M. Bocheński, *Marksizm-leninizm...*, s. 27–28).

¹⁵³ J. Schatz, *The Generation...*, s. 38–39.

do ruchów rewolucyjnych. Zsekularyzowany mesjanizm w wydaniu marksistowskim dawał poczucie misji i pewność zwycięstwa. Jeden z rozmówców Jaffa Schatza stwierdził: „Wierzyłem w Stalina i partię tak, jak mój ojciec wierzył w Mesjasza”¹⁵⁴.

Mesjanizm miał też swoją odmianę ludową, charakteryzującą się myśleniem apokaliptycznym, szczególnie w czasach biedy i prześladowań. Ostateczne wybawienie miały poprzedzać wojny, kataklizmy i katastrofy nazywane „bólami porodowymi Mesjasza”. W okresach wzmożonych oczekiwań mesjanistycznych wzrastał się mesjański aktywizm, czyli przekonanie, że należy przyspieszyć bieg historii. Pojawiali się „ponaglacze Końca”, potępiani przez żydowskich przywódców religijnych i świeckich¹⁵⁵.

Podobnie jak w tradycyjnym judaizmie, żydowscy komuniści często mieli ogromny szacunek dla nauki i wykształcenia. Ich cechą charakterystyczną był nabożny stosunek do dzieł Marksa i innych „klasyków” oraz przekonanie, że zawarte są w nich najgłębsze prawdy, do których można dojść przez cierpliwą egzegezę¹⁵⁶. W dyskusjach opierano się na metodach stosowanych w tradycyjnych studiach talmudycznych, a więc na zapamiętywaniu długich partii tekstu i późniejszym ich interpretowaniu na modłę tradycyjnego *pilpul*. Sens tej metody zawierał się w poszukiwaniu wspólnej myśli w pozornie sprzecznych stwierdzeniach. Sami komuniści nazywali to „sztuką talmudyczną”¹⁵⁷.

Podsumowanie

Stereotyp „żydokomuny”, obecny w społeczeństwie polskim w okresie II Rzeczypospolitej, wynikał głównie z obserwacji realnych zdarzeń. Żydzi odgrywali dużą rolę w polskim i rosyjskim ruchu rewolucyjnym, a następnie byli bardzo widoczni w strukturach władzy komunistycznej po 1917 r. w Rosji Sowieckiej oraz na terenie ziem polskich okupowanych przejściowo przez Armię Czerwoną w 1920 r. Ich udział w polskim ruchu komunistycznym jeszcze bardziej wzrósł po wejściu w szeregi KPP rozłamowych frakcji z Bundu i Poalej Syjon-Lewicy i był kilkakrotnie wyższy niż udział ludności żydowskiej w społeczeństwie II Rzeczypospolitej. Wynosił ok. 30 proc. wszystkich członków KPP, a w młodzieżówce partyjnej (KMZP) sięgał nawet 50 proc.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 40–41, 140.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 41–42.

¹⁵⁶ A. Kainer, *Żydzi a komunizm...*, s. 224.

¹⁵⁷ P. Śpiewak, *Żydokomuna...*, s. 157–158.

W elicie partyjnej działacze pochodzenia żydowskiego stanowili ok. 40 proc., a w kadrze kierowniczej średniego szczebla wręcz dominowali.

Oczywiście ogromna większość polskich Żydów odrzucała ideologię i metody komunistów. Popierało ich maksymalnie 7 proc. wyborców żydowskich. Jednakże ta komunistyczna mniejszość odgrywała na tyle istotną rolę w całym ruchu, że rzucała się w oczy polskiej opinii publicznej. Lokalna prasa donosiła często o aresztowaniach i procesach sądowych komunistów o żydowskich nazwiskach, co doskonale utrzymywało stereotyp „żydokomuny”.

Wyniki analizy socjologicznej Jaffa Schatza oraz badań polskich historyków przeczą obiegowej, rozpowszechnionej tezie głoszącej, iż komuniści żydowskiego pochodzenia, stając się komunistami, niejako automatycznie przestawali być Żydami. Taka „czerwona asymilacja” dotyczyła przede wszystkim inteligencji i elit partyjnych. Natomiast większość Żydów wstępujących do ruchu komunistycznego, choć buntowała się przeciwko tradycjom i wartościom swoich rodziców, to jednak zachowywała żydowską tożsamość. Również połowa tych, którzy należeli do elity partyjnej, przyznawała się do narodowości żydowskiej. Struktura społeczna tej grupy odzwierciedlała nadreprezentację tego narodu w pewnych warstwach społecznych: drobnomieszczanstwie, inteligencji i burżuazji.

Przyczyn znacznego udziału Żydów w ruchu komunistycznym nie można tłumaczyć (co się często czyni) wyłącznie ich trudną sytuacją społeczną i dyskryminacją. Był to raczej splot wielu czynników różnej natury, zarówno uniwersalnych, jak i specyficznie żydowskich. Do przyczyn ogólnych, wspólnych dla wszystkich narodowości, należały: bieda, idealizm młodzieńczy i poszukiwanie „nowej wiary”. W latach dwudziestych Żydzi byli zafascynowani równouprawnieniem mniejszości narodowych w Związku Sowieckim i udziałem swoich pobratymców w tamtejszych strukturach władzy. Cechami specyficznie żydowskimi były natomiast skłonność do internacjonalizmu (kosmopolityzm) oraz pewne elementy wspólne dla marksizmu i duchowości żydowskiej, przede wszystkim mesjanizm. U części Żydów pewną rolę odgrywała też zapewne niechęć do katolicyzmu i do Polski jako państwa sezonowego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Biuro Spraw Kadrowych KC PZPR

Komunistyczna Partia Polski

Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi

Komunistyczny Związek Młodzieży Polski

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych

Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego

Wspomnienia i pamiętniki

Kamińska M., *Ścieżkami wspomnień*, Warszawa 1960.

Kowalski A., *Kochałem ją nad życie. Wspomnienia b. komunisty*, Rosenheim 1986.

Pragier R., *Żydzi czy Polacy*, Warszawa 1992.

Schaff A., *Próba podsumowania*, Warszawa 1999.

Wat A., *Mój wiek. Pamiętnik mówiony*, cz. 1, Warszawa 1990.

Zambrowski R., *Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1976 (mps).

Źródła drukowane

Bieńkowski W., *Motory i hamulce socjalizmu*, Paryż 1969.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone), „Statystyka Polski”, seria C, z. 62.

Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917–1927. Wybór dokumentów, wybór i oprac.
C. Brzoza, Kraków 2003.

Ленин В.И., *Собрание сочинений В.И. Ленина*, vol. 12: РСДРП, Москва 1947.

Opracowania

Aron R., *Opium intelektualistów*, tłum. C. Miłosz, Warszawa 2000.

Auerbach J., *Niektóre zagadnienia działalności KPP w środowisku żydowskim w latach kryzysu 1929–1932*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1965, nr 55.

Baron S., *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York 1975.

Berdyayev N., *The Russian Revolution*, Ann Arbor 1961.

- Berendt G., *Polscy Żydzi wobec komunizmu przed Zagładą*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11.
- Bergman S., *Bund a niepodległość Polski* [w:] *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000.
- Bocheński J.M., *Marksizm-leninizm. Nauka czy wiara?*, Komorów 2006.
- Borek P., *Postawa społeczeństwa południowego Podlasia wobec kontrofensywy znad Wieprza w sierpniu 1920 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2010, t. 8.
- Bronsztejn S., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963.
- Brun-Zejmis J., *National Self-Denial and Marxist Ideology: The Origin of the Communist Movement in Poland and the Jewish Question 1918–1923*, „Nationalities Papers” 1994, t. 22, nr 51.
- Budnitskii O., *Russian Jews Between the Reds and the Whites 1917–1920*, Philadelphia 2012.
- Cimek H., *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011.
- Cimek H., *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce w latach 1918–1937*, „Polityka i Społeczeństwo” 2012, nr 9.
- Gamska L., *KPP wobec problemów kulturalno-oświatowych ludności żydowskiej w okresie od I zjazdu do IV konferencji (1925 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1977, nr 103.
- Gamska L., *Lewica żydowskich partii socjalistycznych wobec III Międzynarodówki i KPRP (1918–1923)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1976, nr 97.
- Gitelman Z.Y., *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU 1917–1930*, Princeton 1972.
- Gontarek A., *Ogólnożydowski Związek Robotniczy „Bund” w Mińsku Mazowieckim w II RP – ocena stanu organizacyjnego, struktur partyjnych i wpływów*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2014, nr 22.
- Gontarek A., *Postawy żydowskich mieszkańców Mińska Mazowieckiego i Kałuszyna wobec wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, t. 2.
- Grabski A., *Nurt trockistowski w polskim ruchu komunistycznym w latach trzydziestych XX w.* [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, red. M. Bukala, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2015.
- Gross J.T., *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939–1948*, Kraków 1998.
- Hagen W.W., *Anti-Jewish Violence in Poland 1914–1920*, Cambridge 2018.

- Holzer J., *Polska i żydowska lewica polityczna w II Rzeczypospolitej. Polacy wobec Żydów i kwestii żydowskiej; Żydzi wobec Polski i Polaków* [w:] *Narody: jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Łepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, red. M. Kula, Warszawa 1989.
- Holzer J., *Relations between Polish and Jewish left wing groups in interwar Poland* [w:] *The Jews in Poland*, red. Ch. Abramski, M. Jachimczyk, A. Polonsky, Oxford 1986.
- Horoch E., *Grupy kierownicze KPP w województwie lubelskim w latach 1930–1938* [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*, red. A.F. Grabski, P. Samuś, Łódź 1995.
- E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*, Lublin 1993.
- Iwański G., *Żydowski Komunistyczny Związek Robotniczy Kombund w Polsce 1921–1923*, „Z Pola Walki” 1974, nr 4.
- Jacobs J., *Communist Questions, Jewish Answers: Polish Jewish Dissident Communists of the Inter-War Era*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2005, nr 18.
- Kainer A., *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15.
- Kopstein J.S., Wittenberg J., *Who Voted Communists? Reconsidering the Social Bases of Radicalism in Interwar Poland*, „Slavic Review” 2003, t. 62, nr 1.
- Kowalczyk E., *Struktura Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.
- Kozłowska M., *Świetlana przyszłość? Żydowski Związek Młodzieżowy Cukunft wobec wyzwań międzywojennej Polski*, Kraków–Budapeszt 2016.
- Krajewski S., *Żydowscy komuniści – problem dla nas?* [w:] *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000.
- Krzemień L., *Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce. Pierwsze dziesięciolecie (1918–1928)*, Warszawa 1972.
- Landau-Czajka A., *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006.
- Lendvai P., *Antysemityzm bez Żydów*, cz. 2, Warszawa 1987.
- Levin N., *The Jews in the Soviet Union since 1917*, t. 1, New York–London 1988.
- Lustiger A., *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, tłum. E. Kaźmierczak, W. Leder, Warszawa 2004.

- Magier D., *Kolaboracja z bolszewikami w regionie białkopodlaskim w sierpniu 1920 roku – skala, motywy, konsekwencje* [w:] *Wobec komunizmu. Materiały z sesji naukowej pt. „Lubelskie i południowe Podlasie wobec komunizmu 1918–1989”*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2006.
- Mawdsley E., White S., *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee and its Members 1917–1991*, Oxford 2000.
- Mendelsohn E., *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, tłum. A. Tomaszewska, Warszawa 1992.
- Mishkinsky M., *The Communist Party of Poland and the Jews* [w:] *The Jews of Poland between Two World Wars*, red. Y. Gutman et al., Hanover–London 1989.
- Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.
- Nalewajko-Kulikow J., *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009.
- Piasecki H., *Żydowska Organizacja PPS 1893–1907*, Wrocław 1978.
- Pickhan G., *Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*, tłum. A. Peszke, Warszawa 2017.
- Pinkus B., *The Jews of the Soviet Union: A History of a National Minority*, Cambridge 1988.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Polonsky A., *Jews and the Communism in Soviet Union and Poland* [w:] *Jews and Leftists Politics. Judaism, Israel, Antisemitism, and Gender*, red. J. Jacobs, Cambridge 2017.
- Polonsky A., *The Bund in Polish Political Life 1935–1939* [w:] *Essential Papers on Jews and the Left*, red. E. Mendelsohn, New York–London 1997.
- Rodak M., *Izolacja więzienna jako czynnik sprzyjający akulturacji. Z badań nad przestępczością żydowską w województwie lubelskim w okresie międzywojennym* [w:] *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*, red. K. Zieliński, Lublin 2010.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 1, Warszawa 1978; t. 2, Warszawa 1987.
- Sobór-Świdzka A., *Jakub Berman. Biografia komunisty*, Warszawa 2009.
- Sorin G., *The Prophetic Minority: American Jewish Immigrant Radicals 1820–1920*, Bloomington 1985.
- Schapiro L., *The Communist Party of Soviet Union*, London 1960.
- Schatz J., *Jews and the Communist Movement in Interwar Poland* [w:] *Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism* („Studies in Contemporary Jewry”, t. 20), red. J. Frankel, Oxford 2004.

- Schatz J., *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Berkeley 1991.
- Schatz J., *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów* [w:] *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000 (wyd. spec. pisma „Jidele”).
- Sholem G., *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971.
- Szczepański J., *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Szczygielski Z., *Członkowie KPP 1918–1938 w świetle badań ankietowych*, Warszawa 1989.
- Szczygielski Z., *Warszawska organizacja KPP. Problemy organizacyjne* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, t. 1, red. M. Drozdowski, Warszawa 1968.
- Szumiło M., *Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.
- Śpiewak P., *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012.
- Świetlikowa F., *Centralne instancje partyjne KPP*, „Z Pola Walki” 1969, nr 4.
- Trembicka K., *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin 2007.
- Vaksberg A., *Stalin against the Jews*, New York 1994.
- Weeks T., *From Assimilation to Antisemitism. The „Jewish Question” in Poland 1850–1914*, DeKalb 2006.
- Weydenthal J.B. de, *The Communists of Poland. An Historical Outline*, Stanford 1978.
- Wistrich R., *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, London 1976.
- Wróbel P., *Failed Integration. Jews and the Beginning of the Communist Movement in Poland*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2011, nr 24.
- Zaporowski Z., *Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935*, Lublin 1997.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Zieliński K., *Uwiedzeni, zmanipulowani, zdesperowani? Młodzież komunistyczna w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939. Zbiór studiów*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013.
- Zimmerman J., *Poles, Jews and the Politics of Nationality. The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia 1892–1914*, Wisconsin 2004.
- Żarnowska A., *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa 1965.

Żarnowski J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965.

Żarnowski J., *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

Залесский К., *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000.

Костырченко Г., *Сталин против „космополитов”. Власть и еврейская интеллигенция в СССР*, Москва 2010.

Костюшко И., *Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг.*, Москва 2005.

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia kolejno udział Żydów w ruchu rewolucyjnym w Rosji (szczególnie na ziemiach polskich) przed I wojną światową, strukturę społeczną ludności żydowskiej w Polsce, drogę grup rozłamowych z żydowskich partii lewicowych do Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, postawę żydowskich radykałów wobec agresji bolszewickiej na Polskę w 1920 r., liczebność Żydów w polskim ruchu komunistycznym, ich tożsamość oraz motywy akcesu do ruchu komunistycznego.

Udział Żydów w polskim ruchu komunistycznym był kilkakrotnie wyższy niż udział ludności żydowskiej w społeczeństwie II Rzeczypospolitej. Wynosił ok. 30 proc. wszystkich członków KPP, a w młodzieżówce partyjnej sięgał nawet 50 proc. W elicie partyjnej działacze pochodzenia żydowskiego stanowili ok. 40 proc., a w kadrze kierowniczej średniego szczebla wręcz dominowali.

Przyczyn znacznego udziału Żydów w ruchu komunistycznym nie można tłumaczyć (co się często czyni) wyłącznie ich trudną sytuacją społeczną i dyskryminacją. Był to raczej splot wielu czynników różnej natury, zarówno uniwersalnych, jak i specyficznie żydowskich.

SŁOWA KLUCZOWE:

Żydzi • komunizm • II Rzeczpospolita • Komunistyczna Partia Polski